

Razvoj u uvjetima rasipanja i siromaštva — Razvoj nerazvijenosti

Fahrudin Novalić

UDK: 364.65-058.34:342.7.502

Stručni rad

Primljeno: 28. svibnja 2007.

Prihvaćeno: 10. srpnja 2007.

e-mail: fahrudin.novalic@zg.htnet.hr

Rasipanje je široko rasprostranjeno i duboko ukorijenjeno entropijska pojava — cinički i nihilistički odnos čovjeka prema prirodnoj i društvenoj okolini. Maksimalan se profit i prestižna potrošnja ne ostvaruju racionalizacijom i štednjom proizvodnih i potrošnih činitelja, nego oblicima rasipanja koji osiguravaju poželjan obrt kapitala. Osiromašivanje i nestajanje opisanih vrsta biljaka i životinja zbiva se danas brzinom koja je tisuću i deset tisuća puta veća nego u velikim geološkim razdobljima izumiranja. Osiromašuje i nestaje i kulturna baština. Zato je prevladavanje rasipanja osnovni uvjet opstanka planeta Zemlje, te opstanka i razvoja čovječanstva. Razvoj kao identitet modernosti i imanentna kategorija svakidašnjega sadrži rast kao jednu od njegovih bitnih kategorija. Tzv. zemlje u razvoju osuđene su na rast bez razvoja — kapitalizam se u tim zemljama počinje razvijati s onim granama industrije koje su se najkasnije razvile u središtu kapitalističkog svijeta, pa se naziva periferni kapitalizam. Moćni i bogati otvoreno i(li) prikriveno podčinjavaju

nemoćne i siromašne. Siromaštvo u siromašnim zemljama, kao posljedica rasipanja prirodnih i društvenih potencijala, može biti izazvano materijalnom oskudicom. Postojanje siromaštva u bogatim zemljama posljedica je društvenog sustava koji proizvodi i materijalnu oskudicu i rastuća bogatstva — proizvodi se i reproducira razmjerno povećanju obima potrošnje. U tom smislu Andre Gorz razlikuje tri uzroka siromaštva — prigrabljivanje prirodnih resursa, rezervirani pristup prirodnim resursima i potrošnja s oznakama posebnosti. Kako bi prevladali hegemoniju bogatih, siromašni moraju sami sebe subjektivirati za razvoj, a ekonomiju preživljavanja zamijeniti ekonomijom učinka. Unatoč dominaciji moći i nejednakosti prava, besmislu rasipanja i siromaštva u svijetu, moguće su dalekosežne promjene i razvoj utemeljeni na projektu integrativne i integrirajuće bioetičke ekumene — na etološkom pristupu komuniciranju i ponašanju, na dijalogu intersubjektivne komunikativnosti, na načelima ekološkog i svjetskog etosa.

Ključne riječi: *demokracija, sloboda, jednakost, individualizam, kolektivizam, liberalizam, socijalizam, ljevica, desnica, solidarnost, supsidijarnost.*

Nije čovjek tvorac tkanice života, već samo vlakno u njoj. Što radi s tkanicom, čini i sa sobom. (...) Znamo da nas bijeli čovjek ne razumije. (...) Prema majci — zemlji i prema bratu — nebu odnosi se kao prema stvarima što se mogu kupiti, opljačkati, prodati poput stoke ili sjajnog nakita. Njegova će pohlepa uništiti zemlju i za sobom ostaviti pustoš.

(Indijanski poglavica Seattle)

Oštećivanje ili uništavanje bilo kojeg dijela kulturne ili prirodne baštine osiromašuje baštinu svih naroda. (...) Cijela međunarodna zajednica dužna je štiti kulturnu i prirodnu baštinu koja je izuzetno vrijedna cijelom čovječanstvu.

(UNESCO-ova Konvencija o svjetskoj baštini)

Osim rasipanja prirodnih i društvenih potencijala, kojemu pripada najveći dio mirnodopskih gubitaka, danas u svijetu vlada i zabrinjavajuća globalna nejednakost. Hedonistički rog permisivnog izobilja moćne, bogate i licemjerne manjine stalno raste, prijeteci svojim ubojitim identitetom nemoćnoj, siromašnoj i bijednoj — golemoj većini čovječanstva. »U *Izviješću o razvoju čovječanstva* za 1992. godinu razvojnog programa UN-a, bogatije zemlje su šezdesetih godina 20. stoljeća bile trideset puta bogatije od siromašnijih, ali do devedesetih godina taj se raskorak produbio pa je prihod bogatijih veći 150 puta!« (Brzezinski, 1994:160-161). Taj proces, posebice, u siromašnim zemljama produbljuje njihove unutrašnje podjele. Povećanjem broja stanovnika u svijetu nerazmjer raspodjele svjetskog bogatstva postaje još izraženiji. Očekuje se da će u svijetu 2025. godine živjeti oko 8,5 milijardi stanovnika; od toga broja oko 6,5 milijardi u siromašnijim zemljama.

O kakvom se razvoju u takvim uvjetima može govoriti? »Proces razvoja, sudbina ljudi koji prolaze kroz njega je«, piše Paul Harrison u *Inside the Third World*, »svjetska drama — često tragična priča milijardi individualnih života, njihovih nada i frustracija — napora i neuspjeha, patnji i sukoba. To je vjerojatno središnja priča našeg vremena«. Za zemlje u razvoju veća je opasnost siromaštvo kao socijalno onečišćenje i najrazornije oružje masovnog uništenja, nego onečišćenje nastalo industrijalizacijom.

Svjedoci smo i pojave refeudalizacije svijeta. U knjizi *Imperij srama: refeudalizacija svijeta*, Jean Ziegler piše »da su se danas u svijetu oblikovali i učvrstili novi feudalni sustavi, beskonačno jači, ciničniji, suroviji i lukaviji od onih starih. To su privatne transkontinentalne tvrtke u industriji, bankarstvu, uslužnim službama i trgovini. (...) Te privatne transkontinentalne tvrtke provode svjetsku vlast« (Ziegler, 2007:29). Uništavajući bioraznolikost poljoprivrednih sustava, te tvrtke glo-

baliziraju monokulture industrijske poljoprivrede, posebice — pšenice, kukuruza, riže. Opće je poznato da one kemijski intenzivnim *inputima* provode ne samo ekocid i biocid, nego i homicid. »Već se zna da su gigantske tvrtke spremne prodati otrov djeci samo da zarade«, riječi su jedne majke u rubrici »Glas naroda« *Jutarnjeg lista* (»Glas naroda«, 2007:2).

Ti novi feudalni velikaši gospodari su carstva srama, a Ziegler ih naziva kozmokratima. Sram je u tim okolnostima — ponižavajuća sramota, osjećaj vlastite niskosti, uvredljivosti i poniženja pred drugima. »To je čuvstvo tjeskobe izraženo grižnjom savjesti« (Ziegler, 2007:10). Takve osjećaje odlično poznaju mnogi gladni diljem svijeta, a »gladni *baira* Pela Porco u Salvadoru Bahiji«, prema Ziegleru, govore: »Moramo pobijediti sram da bi mogli kopati po kantama za smeće...« (Ziegler, 2007:10). Ako ne pobijedi svoj sram, gladan čovjek još teže pati, strada i postupno umire.

Za podčinjavanje i dominaciju nad narodima već odavno nije potrebna samo oružana sila. Nju zamjenjuju ili dopunjuju nevojni oblici, sredstva i metode pokoravanja, a među njima i dugovanja. Ukupni vanjski dug Trećeg svijeta i zemalja bivšega sovjetskog bloka 2003. godine iznosio je 2400 milijardi američkih dolara, a kamate i obvezne rate u 2003. iznosile su 343 milijarde američkih dolara (Ziegler, 2007:75). U većini od 122 zemlje južne hemisfere veliki je nerazmjer između proračunskih troškova namijenjenih socijalnim službama i onih kojima se isplaćuju dugovi. Dio proračuna namijenjen temeljnim socijalnim službama nekoliko je puta manji od dijela proračuna namijenjenog za otplatu duga. Za Kamerun, naprimjer, iznos namijenjen socijalnim službama devet je puta manji nego iznos namijenjen za otplatu duga, za Zambiju oko sedam puta, za Tanzaniju oko tri puta, za Nikaragvu oko 1,5 puta (Ziegler, 2007:80). Pomanjkanje sredstava namijenjenih temeljnim socijalnim službama u tim zemljama, pokazatelj je siromaštva i bijede.

Uz to siromaštvo se sve više povezuje s problemom eksploatacije prirodnih resursa i zaštite prirode. Iz toga proizlaze i promjene u političkoj koncepciji i strategiji razvoja pojedinih zemalja. Odnos između čovjeka i prirode, tijekom povijesnog razvoja civilizacije, može se podijeliti na tri osnovna razdoblja: 1. Razdoblje skupljačko-lovačkog gospodarenja. 2. Razdoblje bespoštedne eksploatacije prirode — shvaćanje prirode kao objekta koji treba iskorištavati, i 3. Početak razdoblja shvaćanja prirode kao živoga sustava.¹

¹ Holističko mišljenje popularizira i shvaćanje Zemlje kao živog sustava. Holističku ekološkijsku teoriju planete sažeto i uvjerljivo opisuje Fritjof Capra: »Ne samo da Planet vrvi životom, već izgleda da je on sam po sebi živo biće. Sva živa materija na Zemlji, zajedno s atmosferom, oceanom i tлом, čini složeni sustav koji posjeduje karakteristične obrasce samoorganizacije. Nalazi se u posebnoj stanju kemijske i termodinamičke

Razdoblje bespoštedne eksploatacije prirode neodvojivo je od razdoblja kada suvremeno čovječanstvo, posebice zapadna civilizacija, postaje talac mita napretka, cinizma rasipanja i potrošačkog ponašanja. Brz planetarni uspon tehnološke civilizacije i globalizacije — sekulariziranih magija modernoga doba, omogućili su životne pogodnosti i proizveli razorne učinke u prirodi i društvu. Stvorili su nesigurnost i neizvjesnost zbog rizika i opasnosti na svim područjima, osobito u gospodarstvu, politici, radu.

Mit napretka

Antropocentrički svjetonazor i odgovornost, prema iskrivljenim mjerilima ljudskoga roda, postali su kulturno-duhovni izvor ekološke krize s čijom pojavom i širenjem napredak sve više postaje mit.²

U zapadnoj civilizaciji pojam znanstveni, tehnički i ekonomski napredak, najčešće, označava samo veće korporacijske profite — napredak industrijske učinkovitosti i širi potrošački izbor.³ Napredak je, pretežito, postao ideologija isplativosti i maksimalizacije profita. Pritom se ignorira spoznaja besmisla napretka — recepcije tehnološke moći uopće, a posebice ratne tehnike i najrazornijih sredstava za masovno uništenje, prije svega — »napretka« nuklearnog, neutronskog, kemijskog i biološkog oružja. U tom smislu ističemo neutronske

ravnoteže i ima sposobnost da, kroz ogromno mnoštvo procesa, regulira Planetarnu okolinu tako, da mogu biti osigurani optimalni uvjeti za razvoj života« (Capra, 1986:329-330).

Zemlja poput nekog organizma posjeduje »zadivljujuću sposobnost održavanja stalno istih uvjeta za život«, navodi M. Galović: »prosječna temperatura je već milijune godina od +15 do +30 Celzijevih stupnjeva (što je najpovoljnije za na njoj nastale oblike života); u morima se održava 3 do 4 posto soli (više soli izazvalo bi raspadanje staničnih membrana) (...); porast postotka kisika pospješio bi požare, sloj ozona koji se već teško održava, štiti od ultraljubičastih zraka koje oštećuju molekule DNK. Zemlja se, dakle, u biosferi ponaša kao da samu sebe organizira i regulira te svom održanju prilagođuje raznovrsne procese.« (Galović, 1997:142).

² Ideju napretka tvore tri mita: mit o racionalnosti, mit o stroju (mit o mašini) i mit o obilju. Više o mitu napretka i posljedicama koje izaziva vidjeti i u: (Burger, 1979), (Cifrić, 1994), (Galović, 1997), (Kalanj, 1994), (Lim, 1997), (McNeal, 1987), (Spengler, 1991), (Žunec, 1997).

³ »Sasvim je zamislivo da je ideja napretka u nekom obliku bila poznata drevnim civilizacijama Bliskog istoka, no historijski je potvrđeno da je ona bila poznata Grcima i Rimljanima; rimski pjesnik Lukrecije je vjerojatno prvi upotrijebio riječ napredak ili napredovanje. Ipak, ideja napretka je svoje prepoznatljive značajke poprimila u judeokršćanskom religijskom okružju, i to kao postupan i neprekidan napredak čovječanstva kroz povijest od stvaranja svijeta do eshatološkog dolaska novog neba i nove zemlje« (Lukšić, 1995:76).

bombu — tehnički izum koji ubija ljude, a pošteđuje kapital — tehničke, stambene i ostale materijalne potencijale. Stvaranjem tehnosfere na račun biosfere — deregulacijom i destrukcijom ekosustava te velikim masakrima, dvadeseto stoljeće je pokazalo da tehnološki napredak nije nikakvo moralno napredovanje ili usavršavanje.

Okoliš je ogledalo čovjeka i njegova djela — ogledalo ekonomije. Okoliš i ekonomija trajno su povezani uzročno-posljedičnim vezama i odnosima. Lester R. Brown, predsjednik *Worldwatch Instituta*, podsjeća nas da je naš globalni ekonomski sustav veoma ovisan o četiri biološka sustava — usjevnim površinama,⁴ ribarstvu, šumama i travnatim površinama.⁵ Ta četiri sustava daju nam ne samo svu hranu, nego uz važnu iznimku minerala i nafte, i sve sirovinske materijale za industriju (Brown, 2002:323). Više o stanju četiri gore navedena biološka sustava vidjeti u: (Brown, 2002:323-331) i u ovom tekstu pod međunaslovom *Cinizam rasipanja*.

Razmatrajući odnos ekonomije i ekologije, Rudi Supek u knjizi *Ova jedina zemlja*, upućuje čitatelja i na Kennetha E. Bouldinga i njegovu knjigu *The Economics of the Coming Spaceship Earth*⁶ (*Ekonomija zatvorene zemlje budućnosti*). Oba autora pozivaju na solidarnost ne samo s naraštajima koji žive zajedno s nama, nego i na solidarnost prema svim budućim naraštajima (Supek, 1978:197). Društva koja to ne čine, gube sposobnost rješavanja sadašnjih problema, a i budućnost im postaje upitna.

⁴ »Svake se godine više od milijun hektara obradive usjevne površine gubi na autoceste, urbanizaciju i druge specijalne namjene'. (...) taj je gubitak 'djelomično nadoknađen dodatkom (primarno kroz irigacione i odvodne projekte) 500.000 hektara novih usjevnih površina po godini'« (Brown, 2002:324).

⁵ Od ranih biblijskih vremena marvenska populacija se širila ukorak s brojem ljudi. Kad je broj svjetskog stanovništva porastao na četiri milijarde, to više nije bilo moguće. »(...) potražnja za mesom, mlijekom i drugim životinjskim proizvodima nadmašuje dugoročne održive prinose s pasišta. Situacija je najgora u sjevernoj Africi, Srednjem istoku i na indijskom potkontinentu. (...) Izviješće Ujedinjenih nacija (...) kaže da 'premda prirodna pasišta u sjevernom Iraku mogu uzdržati 250.000 ovaca, njih je stvarno oko milijun. Slično, suha i polusuha prirodna pasišta Sirije sadrže tri puta više marve negoli mogu podnijeti'« (Brown, 2002:328).

⁶ K. E. Boulding preispituje odnos gospodarstva prema konačnim količinama sirovina kojima raspolaže Zemlja. »Zatvorena Zemlja budućnosti«, kaže Boulding, »traži ekonomska načela koja su nešto drukčija od onih otvorene Zemlje prošlosti. Za volju slikovitosti sklon sam nazvati otvorenu ekonomiju 'kaubojskom ekonomijom', jer je kauboj simbol bezgraničnih ravnica a ujedno je povezan s bezbrižnim, eksploatatorskim, romantičnim i silovitim ponašanjem, što je svojstveno otvorenim društvima. Zatvorena ekonomija budućnosti mogla bi se, naprotiv, nazvati 'kozmonautskom ekonomijom', u kojoj je Zemlja postala jedinstven zračni brod, bez neograničenih rezervoara u bilo čemu, ni za iskopavanje niti za zagađivanje, i u kojemu stoga čovjek mora naći svoje mjesto u jednom cikličkom ekološkom sistemu, koji je sposoban za stalnu reprodukciju materijala, iako ne može izbjeći uvođenje energije izvana« (Supek, 1978:196).

U modernim društvima zbivaju se promjene u vrijednosnim usmjerenjima pojedinaca — sveopće isticanje subjekta, tehnike izražavanja i općenja, istočnjačke meditacije; »praktični savjeti«, različiti oblici tjelesne rekreacije, terapije »po mjeri«. »Po mjeri«, ali kakvoj i za koga, jer »čovjek je i slijepa ulica i izlaz« (Max Scheler). Don Juana je potisnuo Narcis, »koji sam sobom vlada u svojoj staklenoj čahuri« (Lipovecki, 1987:29). Narcizam veoma uspješno funkcionira kao sredstvo personalizacije. Prema Gillesu Lipovetskom, narcizam je posljedica i minijaturizirana manifestacija procesa personalizacije — simbol prelaska s ograničenog individualizma na totalni individualizam (Lipovecki, 1987).

Možemo zaključiti, moderni čovjek je skloniji imperativima napretka kao sekulariziranoga spasa i rasipanja nego kategoričkim moralnim imperativima. Postao je cinički proizvođač i potrošač — subjekt kulture rasipanja.

Razmotrimo, sažeto, fenomen cinizma rasipanja.

Cinizam rasipanja

Cinizam caruje tamo gdje su građanske slobode odvojene od građanske odgovornosti. S obzirom na funkcionalnu uključenost individualnog samoodržanja u strukturi etablirane moći cinizam se pojavljuje kao »univerzalni difuzni cinizam«, čiji je spektar veoma širok i raznovrstan. Moderni cinici su, kao integrirani asocijalci, svi oni koji ne biraju sredstva u trci za stjecanjem materijalnih sredstava i ugleda (Sloterdijk, 1992). Cinici su političari koji se demagoškim metodama i sredstvima bore za glasove birača, cinici su »vješti« pravnici, »snalažljivi« urednici u medijima. Cinik može biti svaki pojedinac, ne samo na ključnim položajima društva — u parlamentima, na fakultetima, u ordinacijama, upravama, nadzornim tijelima.

Nakon rata obično se procjenjuju ratni gubici u ljudstvu, materijalnim sredstvima i kulturno-duhovnim dobrima. Ni jedna zemlja u svijetu, koliko je poznato, do sada nije izračunala svoje ukupne mirnodopske gubitke za određeno razdoblje. Među mirnodopskim gubicima, ne sumnjivo, najveći dio pripada rasipanju. Rijetki su rječnici i leksikoni koji imaju neku natuknicu o rasipanju. U *Rječniku sociologije i socijalne psihologije* (Bosanac, et al., 1977), riječ rasipanje sadrži sljedeće objašnjenje: »Naziv za onakvu upotrebu stvari u kojoj samo jedan njihov manji dio služi za zadovoljavanje nekih potreba, dok se ostali, veći dio baca kao otpadak« (Bosanac, et al., 1977:524).

S ovim se objašnjenjem samo djelomično možemo složiti jer rasipanje se ne odnosi samo na stvari u užem nego i u širem smislu te riječi — odnosi se na sva prirodna i društvena dobra i usluge. Osim toga, stvari

se ne rasipaju samo kad njihov manji dio služi za zadovoljavanje potreba, a veći se dio odbacuje, nego i kad njihov veći dio služi za zadovoljavanje potreba, a manji dio se odbacuje, unatoč tome što bi se mogao smisleno upotrijebiti. Drugim riječima, stvari, prirodna i društvena dobra i usluge rasipaju se i kad nisu u cijelosti iskorišteni. Čovjek rasipa sve, pa i svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Tim činom rasipa i svoju povijest, jer ona ne postaje onakva kakva bi mogla biti. Pritom se, neizbježno, nameće i pitanje smisla⁷ i besmisla (nesmisla) čovjekova rada, proizvodnje i djelovanja. Fenomen rasipanja je fenomen obesmišljavanja i gubitka smisla tih djelatnosti. Navodimo neke osnovne oblike rasipanja prirodnih i društvenih potencijala.

Osnovni oblici rasipanja prirodnih potencijala: razjedinjenost prirodnih potencijala; neobrađeno, nepotpuno ili slabo obrađeno i iskorišteno poljoprivredno zemljište, uključujući i minirano zemljište; neiskorištenost ili slaba iskorištenost ostalih prirodnih potencijala, posebno obnovljivih izvora energije — ekološki najprihvatljivijih izvora energije, kao što su solarna energija, energija vjetra, energija geotermalnih voda, biomasa, morskih valova, riječnih potencijala za gradnju malih privatnih hidroelektrana bez štetnog utjecaja na okoliš; neiskorišteni plovni potencijali; prirodne ljepote i povijesne znamenitosti kao vrijednosti turističke ponude; neodgovorna i neograničena gradnja stambenih, industrijskih, turističkih, prometnih i inih objekata, kojima se uništava prostor kao osnovni životni resurs; pretjerana potrošnja u svjetskim razmjerama — 20 posto moćnog i bogatog svjetskog stanovništva troši 80 posto svjetskih prirodnih resursa (Sjedinjene Američke Države, naprimjer, sa svojih 5-6 posto svjetskog stanovništva polažu pravo na potrošnju 30 posto energije našega planeta); te rat kao najradikalniji oblik rasipanja prirodnih potencijala.

Osnovni oblici rasipanja društvenih potencijala: nepismenost; nezaposlenost; razjedinjenost i slaba iskorištenost kreativnih političkih, ekonomskih, pravnih, diplomatskih, prometnih, znanstvenih, tehnoloških, kulturno-duhovnih potencijala; slaba iskorištenost sredstava za rad, radne snage, radnog i slobodnog vremena; diskriminacija žena — rasipanje njihovih svestranih mogućnosti; mito i korupcija; kriminalna privatizacija; rasipanje sirovina i sekundarnih sirovina; uništavanje

⁷ Prema Bogdanu Šešiću: »Smisao se sastoji u osnovanosti jedne pojave u drugoj pojavi ili u usmerenosti jedne pojave na neku drugu pojavu« (Šešić, 1977:156). U osnovne posebne kategorije smisla Bogdan Šešić svrstava: smisao organiziranosti, smisao smišljenosti, smisao osnovanosti, smisao svrhovitosti, smisao funkcionalnosti, smisao vrijednosti, smisao značaja (Šešić, 1977:160). Sve navedene kategorije smisla Šešić razmatra i definira (Šešić, 1977:160-180). Njemački filozof Fritz Joachim Rintelen ističe načelo »smisaone moći duha«. Kritizirajući voluntarizam, intelektualizam te egzistencijalističku filozofiju života kao ništavila i besmisla, Rintelen izgrađuje »filozofiju smisla kao razumevanje smisla živog duha« (Šešić, 1977:32).

tradicionalnih, veoma diferenciranih kulturnih svjetova, kakav je i »Četvrti svijet«, veoma značajan za budućnost zbog svoje kompleksne izvorne prirodne bioraznolikosti i ekoraznolikosti. Zbog integralne strukture prirode i kulture, »Četvrti svijet« se u kolonijalnom misaonom sklopu i danas percipira kao »divljina«; predrasude kao oblik rasipanja optimalnih međuljudskih odnosa, sposobnosti, dostojanstva i života čovjeka; grijeh kao namjeren prijestup protiv božanske norme i povrede prava čovjeka — kao čin razaranja međuljudskih odnosa; rat kao najradikalniji oblik rasipanja društvenih potencijala.

Među najistaknutijim rasipnicima su i pojedinci i skupine koji prigrabljaju materijalna dobra i pozicije u državnoj upravi, političkoj i društvenoj hijerarhiji; cinički uživaju u rasipničkoj potrošnji, dok mase obespravljeneog i poniženog puka propadaju u beznadu obećanog blagostanja, slobode, tržišta i demokracije.⁸ Njihova licemjernost ogleda se u dvjema ulogama — surogat-romantičarima i istinskim pragmatičarima. Dok propovijedaju skromnost, odricanje i domoljublje, poznaju i priznaju samo vlast i profit, »elitistički se zatvaraju u sebe, žive egoistično i daleko od građana«, utvrđuje bečki politolog F. Plasser na temelju uporednih istraživanja u europskim zemljama (u: Vreg, 1994:608).

Zaključimo, rasipanje je široko rasprostranjeno i duboko ukorijenjeno entropijska pojava ciničkog i nihilističkog odnosa čovjeka prema prirodnoj i društvenoj okolini,⁹ a prepoznatljivo je po:

⁸ Spektar teorijskih rasprava o odnosu tržišta i države prema korporacijama sadrži i stajalište da korporacije mogu i moraju biti pod nadzorom tržišta, a ne državnih regulatora. Takvo stajalište zastupaju i Ira Jackson i Robert Monks. Jacksonovi i Monksovi modeli »primjer su dvaju opširnijih pojmova, poznatih pod imenom 'potrošačka' odnosno 'dioničarska demokracija', navodi Joel Bakan, »i nisu potpuno neuvjerljivi. Korporacije stvarno ponekad pozitivno mijenjaju svoje ponašanje kako bi ugodile ili ulile povjerenje dioničarima i potrošačima. Međutim, sve je to daleko od učinkovite i pouzdane zamjene za državnu regulativu. (...) Ako se regulacija korporacija premjesti s države na tržište, korporacije postaju imune na sudjelovanje građana u političkom procesu, a kontrola je prepuštena instituciji u kojoj jedan dolar — ne jedna osoba — ima jedan glas« (Bakan, 2006:184). U tom slučaju »najsiriromašniji i najbogatiji postaju potpuno asimetrični. Jedan ima takvu golemu moć da može potpuno skršiti drugoga. To je i povijesno bio jedan od razloga zbog kojeg smo uvijek osjećali potrebu za regulacijom tržišta« (Bakan, 2006:185), citira Bakan, Elaineu Bernard — političku ekonomisticu i izvršnu direktoricu *Trade Union Programa* (Nastavni programi za sindikalce) Sveučilišta Harvard.

⁹ C. Levi-Strauss pojmu antropologija suprotstavlja pojam entropologija. »Ne antropologijom, već entropologijom trebalo bi nazvati naučnu disciplinu koja se posvetila najvišim manifestacijama procesa raspadanja civilizacije (i uopće rasipanja budućnosti, op. a.)« (Bosanac, et al., 1977:165). C. Levi-Strauss upotrebljava i pojam sociološka entropija. Za njega je civilizacija »basnoslovno kompleksan mehanizam« u funkciji proizvodnje onoga što fizičari nazivaju entropijom, a fatalnom rasapu prvobitnog poretka služi sve, uključujući i znanost. (Bosanac, et al., 1977:605-606).

- neodgovornom odnosu čovjeka i društva prema optimalnim mogućnostima realiziranja postojećih prirodnih i društvenih potencijala¹⁰;
- proizvodnji u kojoj se neodgovorno eksploatiraju prirodna dobra;
- neracionalnoj proizvodnji i potrošnji uopće;
- hipertrofiji antropogenog i entropiji prirodnog svijeta;
- degradaciji tla;
- parazitizmu društvenih subjekata, čije su vlastite radne mogućnosti slabo ili nikako iskorištene;
- ratu kao najradikalnijem obliku destrukcije.

Procjenjuje se da je ekološka destrukcija veća prijetnja čovječanstvu nego prijetnja nuklearnim oružjem. Industrijski je proces rasipnički, a time i destruktivan, jer je stvorio tehnosferu na račun dezintegracije biosfere. Život je postao žrtva nasilja i biocidnih tehnologija. Iako je tehnika čovjeku osigurala udobnost, probitak i užitak, ona kao novi mit zahtijeva radikalnu demistifikaciju. Na to ukazuju i osnovni ekološki problemi suvremenog svijeta: uništavanje šuma,¹¹ degradacija tla,¹² nestašica vode,¹³ izumiranje

¹⁰ Novo istraživanje Svjetske banke o posljedicama ekonomskih migracija pokazuje da je veliki broj visokoobrazovanih stručnjaka koji posao potraže izvan granica svoje zemlje osuđen na život u skromnim uvjetima i na poslove za koje se zahtijeva niska ili nikakva kvalifikacija. Tako su fakultetski obrazovani stručnjaci iz zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza i zemalja koje su nastale na području bivše Jugoslavije, danas često na Zapadu zaposleni kao građevinski radnici, vozači teretnih automobila, taksija ili kao poljoprivredni radnici. »Riječ je o pojavi koju ne možemo nazivati 'odljevom mozгова', nego njihovim rasipanjem, piše u studiji Svjetske banke« (u: Vresnik, 2007:12).

¹¹ Tri četvrtine šuma umjerenog pojasa i polovica šuma tropskog pojasa Zemlje, već su nestale. U svijetu godišnje izgori oko 13 milijuna ha šume. Čovjek je tijekom posljednjih deset tisuća godina iskrčio i uništio gotovo polovicu šumskog prostora. Najnovije studije pokazuju da godišnji gubici tropskih šuma u svijetu iznose 20,4 milijuna ha, a ne 11,4 milijuna ha kao što se prije procjenjivalo (Cifrić, 2000:16). Gubitak prašume dovodi do uništenja tisuća biljnih i životinjskih vrsta.

¹² Degradacija tla u najužoj je vezi s uništavanjem šuma. Trećina površine planeta Zemlje u stalnoj je opasnosti da se pretvori u pustinju. U nekim dijelovima Afrike pustinja Sahara se samo u 20 godina proširila za 350 četvornih kilometara. Opstanak milijuna ljudi već je ugrožen. Neodgovornom gradnjom turističkih, industrijskih, stambenih, prometnih, graditeljskih objekata; betonizacijom i devastacijom tla, osobito morske obale i zaleđa, diljem svijeta, uništava se prostor kao osnovni životni resurs.

¹³ Od ukupne količine vode na Zemlji, samo 3 posto je slatka voda. Od te količine 79 posto su ledenjaci, 20 posto podzemna voda i 1 posto površinska voda. Uz to, onečišćena voda je prvi uzrok smrtnosti u tzv. Trećem svijetu. Njemačka ima 500 punjačnica pitke vode, Italija 300, Hrvatska 14 (Dnevnik HRT-a, 14. 08. 2006, 19,30 sati). U budućnosti će i okoliš zbog sve lošijih ekoloških prilika i nestašica prirodnih izvora, diljem svijeta, postati uzrokom rata. U nekim dijelovima svijeta zbog nestašice energije i pitke vode uskoro bi se moglo ratovati. I promjena klime mogla bi postati

biljnih i životinjskih vrsta,¹⁴ atmosfersko onečišćavanje,¹⁵ otrovni otpaci.¹⁶

Od polovine 20. st. dogodile su se sljedeće promjene: nestala je petina plodne zemlje; nestalo je, razoreno je, 51 posto tropskih šuma; nestale su desetine tisuća biljnih i životinjskih vrsta; CO₂ je porastao u atmosferi za 13 posto, izazivajući toplija ljeta; zaštitni omotač ozona oko Zemlje stanjen je za 2 posto, a nad Antarktikom i više od toga, iznose se podaci o pojavi tzv. ozonskih rupa veličine Južne Amerike; mrtva jezera¹⁷ i umiruće šume postali su pratitelji industrijalizacije.

uzrokom rata. Takva procjena temelji se i na zabrinjavajućem porastu globalnog zagrijavanja. To uviđa i američko Ministarstvo obrane. U jednoj njegovoj studiji piše da klimatske promjene skrivaju znatno veću ratnu opasnost od međunarodnog terorizma. »Nagle klimatske promjene«, ističe se u studiji, »mogle bi svijet dovesti na rub anarhije, jer će pogođene države nuklearnim oružjem pokušati obraniti svoje nestajuće zalihe hrane, vode i energije« (Staguhn, 2007:197). A što poslije nuklearne kataklizme neobarbarizma *homo sapiensa*? Stanje prirodnog i socijalnog okoliša bilo bi još destruktivnije i beznadnije. Očito da gospodari svijeta, prije svih Sjedinjene Američke Države, u slučaju navedenih klimatskih promjena, namjeravaju strogo primjenjivati privilegirano načelo moćnih: »Imam moć — imam pravo«, pa makar se radilo i o katastrofičnoj upotrebi nuklearnog oružja.

¹⁴ Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO) »procjenjuje da će nekih četrdeset tisuća vrijednih biljnih vrsta nestati do polovice 21. stoljeća. Edouard Saouma, generalni direktor FAO-a, upozorio je da 'njihov gubitak predstavlja veliku prijetnju sigurnosti hrane našeg svijeta'« (Rifkin, 1999:140).

Nestaju i brojne životinjske vrste. »Prema brojnim podacima raznih svjetskih institucija, dnevno nestaje 100 vrsta životinja, a na globalnoj su razini najugroženije morske kornjače, gorile, pande, slonovi, kitovi, tigrovi...« (*Zagrebačke novine*, 2002:1). Časopis *Science* objavio je studiju u kojoj su navedeni podaci da je od 1800. godine brojnost 91 posto komercijalnih morskih vrsta prepolovljena, 38 posto ih je pred izumiranjem, a 7 posto je izumrlo (*Jutarnji list*, 2006:96). Osiromašivanje i nestajanje danas opisanih vrsta mikroorganizama, biljaka i životinja zbiva se brzinom koja je »tisuću i deset tisuća puta veća nego u velikim geološkim razdobljima izumiranja« (Vincent, u: Kalanj, 1994a:139-140).

¹⁵ Zbog otapanja ledenjaka srednja razina mora do kraja 21. stoljeća mogla bi porasti od 20 do 80 cm, a najvjerojatnije oko 50 cm (DHMZ RH), a prema Al Goreu oko 6,5 m. Globalno zagrijavanje dovodi se u vezu s pojavama uragana, tornada, zračnih pijavica, poplava, najezda skakavaca...

¹⁶ Polovica od 70.000 kemikalija koje se sada proizvode označavaju se kao otrovne. Samo Sjedinjene Američke Države svake godine proizvedu 240 milijuna tona otrovnih otpadaka. Ne raspolaže se podacima za izračunavanje ukupne svjetske količine otrovnog otpada. Procjenjuje se da je do 2000. godine oko 200.000 tona radioaktivnog otpada uskladišteno na privremene lokacije. Problem nuklearnog otpada s kojim se nema kamo, zastrašujući je. I uz rana i uvjerljiva upozorenja u pogledu problematičnosti odlaganja nuklearnog otpada, vlade i nuklearna industrija neodgovorno su nastavile s njegovim odlaganjem.

¹⁷ Zbog uzgoja pamuka Rusi su isušivanjem 70 posto Aralskog jezera izazvali zabrinjavajući ekocid. Prije isušivanja bilo je četvrto po veličini na svijetu (Matković, 2006:18).

Sve to ukazuje i na nužnost održanja ne samo biološke nego i kulturne raznolikosti.

U suvremenoj civilizaciji sve se više udaljavaju iskon i budućnost.¹⁸ Naime, naša znanstveno-tehnička civilizacija, i u ratu i u miru, u svome civilizacijskom funkcioniranju muzealizira i uništava ne samo prirodni svijet nego i tradicionalne — veoma diferencirane kulturne svjetove, iznimno značajne za budućnost što je zabrinjavajući oblik rasipanja.

Zbog militarizma i ratova propalo je preko polovine od 26 kultura/civilizacija. Ista sudbina prijete i tzv. »Četvrtom svijetu«. »Dugoročni interes (međunarodnih korporacija, op. a.) je raspolaganje 'četvrtim svijetom' kao prirodnom bazom za dobivanje novih genski manipuliranih proizvoda i njihovo patentiranje. Kao što je bio osvojen 'novi svijet' i iskorištavan 'treći svijet', tako se može dogoditi i ovom svijetu s još većim posljedicama — totalnom kontrolom uvjeta života, osobito u geo-kibernetskoj viziji (...) s globalnim eko-menadžmentom — geo-menadžmentom. Što su nekad bile nacionalne kompanije za 'treći svijet', to su danas 'multinacionalne korporacije' za 'četvrti svijet'« (Cifrić, 2000:205-206). »Četvrti« i ini svjetovi trebaju zadržati vlastiti oblik besmrtnosti jer se sijentizacijom, tehnizacijom i komercijalizacijom troše i uništavaju.

Što s rasipanjem u pripremi za rat i tijekom rata? Poput mode, rat razara i rasipa — održava kontinuitet i porast proizvodnje i potrošnje. Taj porast treba biti konstanta za sva vremena.

Rat kao najradikalniji oblik rasipanja

Priprema za ratovanje i ratovanje čovjekova je aktivnost koja izaziva najviši stupanj entropije. Fenomeni potrošnje i koristi svrstavaju se u osnovne motive rata kao najradikalnijeg oblika rasipanja. U svijetu su samo za vojne potrebe, stalno ili povremeno, angažirane oko dvije trećine znanstvenika — oko 6,5 milijuna znanstvenika. Razmotrimo, sažeto, rasipanje u proizvodnji naoružanja.

U svijetu se u 1986. godini svake minute na proizvodnju naoružanja trošilo 1,5 milijuna dolara (Head, 1987). Za jedan sat taj je trošak iznosio 90 milijuna dolara. U 1992. godini za jedan sat, u istu svrhu, trošilo se 110 milijuna dolara (Küng, 1992:20). Prema tome, svakog dana u 1992. godini u istu svrhu trošilo se 2,64 milijarde dolara. Tada je to godišnje iznosilo 963,6 milijardi dolara (Novalić, 2006:119).¹⁹ Tijekom povijesti

¹⁸ Pojam »budućnost« upotrebljava se u smislu sirovinske, energetske, prehrambene, ekološke, moralne krize i krize vrijednosti — upotrebljava se u kontekstu opasnosti i rizika napretka, koji rezultira napredovanjem rizika.

¹⁹ Više o vojnim izdacima u svijetu kao obliku rasipanja vidjeti i u poglavlju *Rat kao najradikalniji oblik destrukcije* (Novalić, 2006, 117-133), posebno na stranicama 118-123.

čovječanstva vođeno je oko 16.000 oružanih ratova (Simonić, 1999:373). Samo oružani ratovi 20. stoljeća odnijeli su oko 87 milijuna ljudskih života. Tijekom 20. stoljeća u oružanim ratovima i totalitarnim smaknućima nestalo je oko 170 milijuna ljudskih života (Novalić, 2006:126-128). Ratovi 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća bili su »totalni« ratovi — protiv vojnika, protiv civila, protiv materijalnih i kulturno-duhovnih dobara, protiv prirode. Njihova obilježja su homicid, genocid, kulturocid, biocid, ekocid.

Osim rasipanja koje nastaje u oružanom ratu, postoji i prikriveno rasipanje koje nastaje u implicitnom ratu kojim se supstituira i(li) dopunjuje oružani rat. Riječ je o prikrivanju stvarnih aktivnosti i namjera legalnim aktivnostima i namjerama. Prikrivena okupacija i dominacija — inozemnom politikom, ekonomijom, znanošću, tehnikom, tehnologijom, trgovinom, inozemnim dugom, masovnim medijima, kulturom; kapitalom uopće — pasivizira i imobilizira individualnu, grupnu i društvenu svijest. Meko uže jače steže pa su posljedice implicitnog rata često teže nego one nastale u oružanom ratu.

A potrošačko ponašanje? Što je njegova *differentia specifica* u odnosu na rasipanje?

Potrošačko ponašanje

Potrošačko ponašanje je uži pojam od rasipanja, a prepoznatljivo je po sljedećim osnovnim obilježjima:

- neracionalnoj nabavi, posjedovanju, upotrebi/potrošnji materijalnih i kulturno-duhovnih dobara;
- usmjeravanju proizvodnje k masovnoj potrošnji i »masovnoj kulturi« koje potiču sve brži ritam potrošnje;
- kultiviranoj i nekultiviranoj upadljivoj potrošnji i upotrebi materijalnih i kulturno-duhovnih dobara;
- prestižnoj potrošnji, kojom se potiče izdvajanje (zatvorenost) i očuvanje vlastitoga — povlaštenoga društvenog položaja, čime se potiče i pojava snobizma;
- fetišizaciji i mitologizaciji potrošnih dobara i usluga.

Svako potrošačko ponašanje je rasipanje, ali svako rasipanje nije i potrošačko ponašanje. Svaka potrošnja nije potrošačka potrošnja, niti je svako ponašanje potrošača potrošačko ponašanje. Ako je potrošačka potrošnja posebna vrsta potrošnje, a potrošačko ponašanje posebna vrsta ponašanja, nameće se pitanje: kakve su to pojave i što je njihova bit?

Ljudi su, kao uvjetovana bića, motivirani posjedovanjem, pristupom, pohlepom, koristoljubljem, uživanjem, podčinjavanjem i dominacijom nad prirodom, društvom i čovjekom. Fascinacija svijetom stvari postala

je važnija od respekta prema dostojanstvu čovjeka i vrijednosti prirodnih pretpostavki njegova života. Sintagme »suvremeni čovjek« i »čovjek potrošač« postale su sinonimi. *Homo novus* (skorojević) opsjednut je *statusfrenijom* — nezdravim rivalstvom, svojim prestižnim društvenim položajem i ugledom u društvu. Opsjednutost strašću za potrošnjom stalno je povezano s neraskidivim ciklusom proizvodnje, stjecanja i sve bržeg ritma upotrebe/potrošnje, čije su čvrste i trajne karike u lancu: posudi — kupi — potroši — odbaci — želi — posudi. »Sva naša ekonomija,« smatra Hannah Arendt, »postala je ekonomija trošenja (*waste economy*)...« (Arendt, 1991:109). U njoj se stvari moraju uništiti ili odbaciti gotovo odmah pošto su se pojavile. Gilles Lipovetsky, u tom smislu, ukazuje na strategiju zavođenja potrošačkog društva²⁰ sljedećim iskazom: »S rasipnim obiljem svojih proizvoda, slika i usluga, s uvođenjem hedonizma, s euforičnom atmosferom iskušenja i bliskosti, potrošačko društvo očigledno otkriva veliki raspon strategije zavođenja« (Lipovecki, 1987:16).

Ekstremna grabežljivost i hedonizam, obično su pouzdani znaci moralne krize u društvu. Takozvani napredni svijet u sadržaje liberalne demokracije nastoji integrirati i životni stil »permisivnog izobilja«. »Naziv 'permisivno izobilje'«, smatra Zbigniew Brzezinski, »može se primijeniti na društvo u kojem je sve dopušteno i sve se može imati. (...) Pojam 'permisivno izobilje' uglavnom se odnosi na društvo u kojem progresivno smanjenje važnosti moralnih mjerila prati sve veća zaokupljenost materijalnim i osjetilnim zadovoljstvima« (Brzezinski, 1994:58). Jedan posto najbogatijih obitelji u Sjedinjenim Američkim Državama udvostručio je svoje bogatstvo u posljednjih 30 godina i posjeduje koliko i 40 posto siromašnijeg stanovništva te zemlje. Zanimljivo bi bilo znati kakvi su odnosi, u tom smislu, u europskim zemljama, osobito u zemljama nastalim nakon raspada bivše Jugoslavije.

Od sredine druge polovine 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama dosta se eksperimentiralo s istočnjačkim religijama. Te religije, osobito budizam, svjesne su važnosti svođenja energetske protoka na najmanju mjeru. Stoga, svrha bavljenja meditacijom jest smanjenje nepotrebnog trošenja energije, a stanje nirvane ili istine postiže se kad

²⁰ Uz navedena obilježja potrošačkog društva na koja ukazuje Lipovetsky, navodimo i ova: neograničenost proizvodnje i potrošnje — usmjeravanje proizvodnje ka masovnoj potrošnji; uspostavljanje nezdrava rivalstva u gomilanju, prije svega, materijalnih sredstava; pretvaranje svega u potrošne proizvode — sredstava, usluga, ljudi, ljubavi, sreće, prijateljstva, religije; trajno reproduciranje eksploatacije, siromaštva i bijede; licemjerstvo; brutalnost; rasipnost; agresivnost. Sinonimi za termin *potrošačko društvo* (*Consumer Society*) jesu *društvo obilja* (*Affluent Society*) i *društvo masovne potrošnje* (*The Mass Consumption Society*). Svi ovi termini, kao i termini »narodni kapitalizam«, »društvo snova«, »društvo jednakih« i njima slični termini, stvaraju iluziju društva istih mogućnosti i jednakosti. Jednakost je, u ovom kontekstu, samo plod mašte.

čovjek troši najmanju količinu energije potrebnu za održavanje fizičkog života. Istočnjačke religije poučavaju da nepotrebno rasipanje »vlastite energije samo pridonosi neredu i zbrci u svijetu« (Rifkin, 2002:279). Zato upućuju čovjeka na sjedinjenje s prirodom. U isto vrijeme pojavilo se masovno oživljavanje evangelizma.

»Tradicionalni kršćanski pristup prirodi«, smatra Rifkin, »bio je glavni faktor koji je pridonio ekološkom uništavanju Zemlje. Pretjerano isticanje života na drugom svijetu dovelo je do preziranja i nemilosrdne eksploatacije fizičkog svijeta« (Rifkin, 2002:279-280). Druga manjkavost kršćanske doktrine, prema Rifkinu, predstavlja interpretacija pojma vlasti, koju su ljudi upotrebljavali kako bi opravdali bespoštednu eksploataciju prirode i manipuliranje njome. O tome u *Knjizi postanka* piše: »I reče Bog: 'Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci — svoj zemlji — i svim gmizavcima što puze po zemlji!' Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih. I blagoslovi ih Bog i reče im: 'Plodite se i množite i napunite zemlju, i sebi je podložite! Vladajte ribama u moru i pticama u zraku i svim živim stvorovima što puze po zemlji!'« (Post 1, 26-28).

Rifkin, usto, primjećuje da se počinje oblikovati bitno nova kršćanska doktrina o čovjekovu nadzorništvu na Zemlji — iznova se počinje definirati značenje pojma vlasti i stvarati teološke temelje entropijskog svjetonazora (Rifkin, 2002:280). Doktrina o nadzorništvu traži od čovjeka da poštuje i čuva prirodno odvijanje Božjeg poretka — uspostavlja novi sustav vladajućih vrijednosnih načela koji određuje kako čovjek treba djelovati i vladati se u svijetu. Prirodni poredak djeluje na načelima raznolikosti, međuovisnosti i decentralizacije; pojam napretka ustupa mjesto pojmu *očuvanja prirodnog poretka*, pojam vlasništva zamjenjuje se pojmom *nadzorništva*, a pojam upravljanja prirodom pojmom *zaštite prirode*. Pri svemu tome priznaju se biološke granice proizvodnje i potrošnje te načelo jednake raspodjele dobara. Holističko načelo postaje temeljno načelo i kriterij u prosuđivanju svih odnosa i pojava.

Ne smijemo zaboraviti da je vladavina prirodom nužno i vladavina čovjekom, jer priroda je čovjekovo neorgansko biće. Nijedan subjekt, naglašava Max Horkheimer, ne podjarmjuje vanjsku prirodu, ljudsku i neljudsku, a da ne podjarmi i prirodu u sebi samome. Podjarmljenost vanjske prirode posljedica je podjarmljenosti prirode ljudskog duha. Podrijetlo ranjivosti prirode je u samom čovjeku — u njegovu moralu. Na to je ukazao i Papa Ivan Pavao II., ističući da je ekološka kriza, ponajprije kriza morala i zbiljski prezir spram čovjeka.

»Ako kršćanska zajednica ne prihvati novi pogled na pojam nadzorništva, kakav se pojavljuje u Novom zavjetu«, upozorava Rifkin, »postoji mogućnost da religijsko oduševljenje, koje sve više jača, za svoje okrutne ciljeve iskoriste desničarske snage i korporativni interesi« (Rifkin,

2002:283). I evangelistički teolog Francis Schaeffer smatra da fašizam u SAD-u predstavlja realnu mogućnost u nastupajućim godinama ekonomske krize. Povijest, naime, potvrđuje činjenicu da u vrijeme kad ekonomska kriza dostigne najvišu točku, ljudi radije prihvaćaju diktaturu odričući se individualnih sloboda. Rifkin smatra da unutar evangelističkog pokreta u SAD-u postoje mnogi uznemirujući znaci koji ukazuju na mogućnost fašističkog tipa uređenja društva i države u godinama materijalne oskudice. Naime, mnogi kršćani, pripadnici srednjeg staleža, osobito u SAD-u, »sve češće pribjegavaju starom 'evanđelju obilja', izjednačavajući biblijsku doktrinu s vulgarnim individualizmom, slobodnim poduzetništvom i neograničenim gomilanjem materijalnih dobara« (Rifkin, 2002:284). Gomilanje materijalnog bogatstva uzrok je nepovratnog smanjenja dragocjenih prirodnih resursa svijeta. Takav — visokoentropijski sustav vrijednosti pokušava stvoriti raj na Zemlji, podčinjavajući prirodu, razarajući pojedinca, obitelj, društvo, tradiciju.

Nasuprot tome, niskoentropijsko društvo prakticiranjem načela »manje je više«, zamjenjujući podčinjavanje prirode idejom o harmoniji s cjelovitim životnim okolišem, obuzdava strastveno i bezumno trošenje materijalnih dobara, a umjerenost postaje jedna od središnjih vrijednosti.

Kult rasipničko-potrošačkog zadovoljavanja materijalnih potreba u suprotnosti je i s mudrošću. »Ranokršćanski mistik Meister Eckhart«, podsjeća nas Rifkin, »napisao je: 'Što više posjedujemo, manje imamo'. Islamski mistici i askete, sufije, opisani su kao 'oni koji ne posjeduju i nisu posjedovani'. Mahatma Gandhi je vjerovao da se 'bit civilizacije ne sastoji u umnožavanju potreba, nego u namjernom i dobrovoljnom odricanju'« (Rifkin, 2002:248).

U članku *Sufijski misticizam*, Hazrat Inayat Khan konstatira poznatu i široko rasprostranjenu činjenicu: »Ljudi teže za mnogim različitim stvarima na ovome svijetu, a zadnje od svega traže duhovni put« (Khan, 2005:326). Sufijski mistik je asket *sui generis*. On ima svoje moćno vino — ekstazu. Ono opija svakoga koji je u njegovoj blizini. »To vino jest vino pravog sakramenta«, primjećuje Khan, »čiji se simbol nalazi u Crkvi. (...) Moglo bi ga se nazvati moći, životom, snagom koja dolazi kroz mistika, kroz sfere uz koje svaki čovjek prianja. Svojim prianjanjem za te sfere mistik pije vino koje je okrepa ljudske duše, i to vino je ekstaza, mistikova opijenost. Ta opijenost je ljubav koja se manifestira u ljudskom srcu. Je li važno, jednom kada mistik popije to vino, sjedi li on među stijenjem u divljini ili u palači? Sve je to jedno te isto. Palača ga ne lišava mistikovitih zadovoljstava, niti ih stijenje oduzima. On je našao kraljevstvo Božje na Zemlji, o kojem je Isus Krist rekao: 'Potraži pravo kraljevstvo Božje i sve će ti stvari biti pridodane'« (Khan, 2005:326).

Među ostalim autorima i Erich Fromm je žestok kritičar »nezdravog« društva — vrijednosne orijentacije i recepcije svijeta pohlepnog zgrtanja i imanjanja, dosljedan kritičar kako profinerskog kapitalizma, utemeljenog

na neograničenoj robnoj proizvodnji i potrošnji, tako i birokratskog socijalizma. U djelu *Imati ili biti?* Fromm ukazuje i na odricanje od onih oblika imanja koji su prepreka ljudskom bivanju, a to znači i ljudskom razvoju.

Brojni su uzroci i posljedice rasipanja i potrošačkog ponašanja koji sputavaju ostvarivanje optimalnih mogućnosti razvoja prirode, čovjeka i društva.

Osnovni uzroci rasipanja i potrošačkog ponašanja: izopačen sustav vrijednosti i potreba; pohlepa; nezdravo rivalstvo; potrošački »imperativ prezenta« — nekritičko preferiranje sadašnjosti u odnosu na budućnost; neracionalna proizvodnja i potrošnja; ekskluzivni stil života ili njegovo povremeno oponašanje; slaba iskorištenost i neučinkovitost političkog sustava; kriminal; korupcija; nestručno i neodgovorno odlučivanje kojim se potiče rasipanje; nepotizam, povlastice, diskriminacija; neprimjeren institucionalan i izvaninstitucionalan kreditni sustav; neučinkovit porezni sustav; neopravdane socijalne razlike; neučinkovit odgojno-obrazovni sustav; izopačen sustav oglašavanja. Priča o dječaku koji je gledao u nebo i upitao: »Tata, što Mjesec reklamira?« — alegorija je o onome što se desilo između čovjeka i prirode (Max Horkheimer).

Osnovne posljedice rasipanja i potrošačkog ponašanja: porast neopravdanih socijalnih razlika; pad životnog standarda velike većine stanovništva, siromaštvo i bijeda; nekritičko vrednovanje i prihvaćanje neljudskih vrijednosti; sputavanje stvaralačkih mogućnosti najvećeg dijela stanovništva; širenje antropocentrizma i antropocentrične etike; negativni odgojno-obrazovni učinci poticani agresivnim i manipulirajućim ekonomskim oglašavanjem; ugrožavanje života i opstanka živoga svijeta; izumiranje brojnih biljnih i životinjskih vrsta; prikriivena uloga i smisao neracionalne proizvodnje i potrošnje kao instrumenata »stabilne krize«, nevojnog podčinjavanja, dominacije i ratne destrukcije; rasipanje budućnosti.

Jedna od osnovnih posljedica rasipanja i potrošačkog ponašanja je i siromaštvo, koje se prepoznaje u pukom preživljavanju više od tri milijarde ljudi u svijetu čiji su prihodi niži od dva dolara na dan. Međunarodne institucije, kao što su Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond, Svjetska trgovinska organizacija i ostale moćne svjetske ekonomske i financijske institucije, uključujući i transnacionalne korporacije, instrumenti su neokolonijalne politike, koja onemogućava razvoj siromašnoga dijela svijeta.

Bogatstvo i siromaštvo

Neoliberalizam kao socijaldarvinizam masovan je ubojica milijuna nedužnih ljudi u svijetu. Glad, žeđ, epidemije, lokalni sukobi — osnovna

obilježja ekonomske nerazvijenosti u tzv. zemljama u razvoju odnose svake godine isti broj ljudskih života kao i Drugi svjetski rat u svojih šest godina. Broj umrlih zbog ekonomske nerazvijenosti i kronične bijede u 122 zemlje u razvoju dostigao je samo u 2001. više od 58 milijuna mrtvih (Ziegler, 2003:103).

Uz to, u svijetu je više od milijarde osoba koje se svrstavaju u kategoriju teške i trajne invalidnosti. Ona je posljedica pomanjkanja prihoda, hrane, pitke vode, čistog zraka, pristupa lijekovima. Zbog toga su neki njemački ekonomisti, prema Jeanu Ziegleru, skovali novi pojam *Killerkapitalismus* (*kapitalizam ubojica*). Ziegler smatra da je za narode tih zemalja »Treći svjetski rat« već počeo. *Kapitalizam ubojica* funkcionira, ne samo, u dominaciji moćnih i bogatih elita u svijetu, nego i u podaničkoj politici satelitskih elita u zemljama u razvoju. Vlade tih zemalja i vlasnici stranog kapitala uloženog u te zemlje smanjuju socijalnu zaštitu, sindikalne slobode i pravo pregovaranja stalnih zaposlenika.

Vlasništvo se treba proširiti, smatra MacPherson, uključujući pravo da se ne bude isključen iz pristupa (moći, utjecaju — odlučivanju o pretpostavkama vlastitog života, života i razvoja uopće, op. a.); (u: Rifkin, 2005:298). »Pravo ne biti isključen iz pristupa postalo je aktualno posljednjih desetljeća, u vrijeme pojave pokreta za građanska prava, ženska prava i očuvanje okoliša. (...) i pravo na čist zrak i vodu ili na zdrav okoliš, kaže MacPherson, 'počet će se shvaćati kao vlasništvo iz kojeg nitko ne bi smio biti isključen'« (u: Rifkin, 2005:298). Kako bi se to ostvarilo, vlasništvo u novom dobu, prema MacPhersonu, »treba postati pravo na sudjelovanje u sustavu odnosa moći koji će pojedincu omogućiti da živi punim ljudskim životom« (u: Rifkin, 2005:299).

I bogatstvo stvara siromaštvo.²¹ Siromaštvo u industrijski razvijenim zemljama nema iste uzroke koje ima siromaštvo u tzv. siromašnim zemljama. »U tim tzv. siromašnim zemljama, siromaštvo može biti izazvano materijalnom oskudicom, postojanje siromaštva u bogatim zemljama je rezultat društvenog sistema« pojašnjava Andre Gorz, »koji istovremeno proizvodi i oskudicu i rastuća bogatstva: siromaštvo se proizvodi i reprodukuje u meri u kojoj se povećava obim potrošnje« (Gorz, 1982:58-59). U tom smislu Gorz razlikuje tri uzroka siromaštva: prigrabljivanje prirodnih resursa, rezervirani pristup prirodnim resursima i potrošnja s oznakama posebnosti (Gorz, 1982:59-62).

Prigrabljivanje prirodnih resursa najčešći je uzrok siromaštva. Kao tipične primjere prigrabljivanja, koji nisu uzrokovani oskudicom nego dominacijom, Gorz navodi prigrabljivanje zemljišta i izvora vode, što

²¹ »Broj stanovnika u SAD-u koji nemaju zdravstveno osiguranje povećao se na rekordnih 47 milijuna, pokazalo je izvješće nacionalnog Ureda za popis stanovništva SAD-a. Djeca čine 35 posto onih koji žive ispod granice siromaštva« (*Hina*); (»Četerdeset sedam milijuna bez zdravstvenog«, 2007:12).

predstavlja suprotnost raspodjeli resursa dovoljnih za sve. Oskudica koja pogađa siromašne, posljedica je prigrablivanja moćnih i bogatih.

Ekskluzivnim primjerom rezerviranja pristupa prirodnim resursima Gorz naziva stanje kada određena privilegirana manjina za sebe rezervira pristup prirodnim resursima koji se, zbog svoje rijetkosti ili zbog svoje prirode ne mogu svima raspodijeliti, niti svima biti dostupni. Takav primjer je pravo pristupa predjelima koji bi izgubili privlačnost ako bi bili dostupni većini stanovništva. Isti je slučaj s pravom pristupa čistom zraku, svjetlosti ili mjestima koja nisu izložena buci. Riječ je o dobrima kod kojih ekvivalentna raspodjela nije moguća. Pripadajući određenoj manjini ta dobra postaju bogatstvo koje ukazuje na njezinu moć. »Institucija prava pristupa se najčešće ostvaruje industrijalizacijom pristupa: da bi se došlo do određene plaže, potrebno je biti gost hotela, obedovati u određenom restoranu ili kupiti vilu; da bi se stanovalo u svetlom stanu i tihom kraju, potrebno je zakupiti ili kupiti stan koji je skup zato što su ti resursi (svetlost, odsustvo buke) retki, iako su sami po sebi besplatni« (Gorz, 1982:60).

Potrošnje s oznakama posebnosti jesu »one kod kojih se troše dobra ili usluge sumnjive upotrebne vrednosti«, objašnjava Gorz, »ali koje — usled svoje retkosti i cene po kojoj se obavlja njihova kupoprodaja — izdvajaju nosioce te potrošnje kao određen privilegovan društveni sloj. Ove potrošnje mogu da predstavljaju određeno prigrablivanje, ali to nužno nije slučaj« (Gorz, 1982:60). Proizvodnja i let avionima tipa »konkord«, prema Gorzu izvor je siromaštva, nezavisno od prigrablivanja društvenih resursa: »on svima ukazuje na nejednakost želja i mogućnosti. Želja da se leti dva puta brže od zvuka (...), želja je da se ima nešto izuzetno. Ljudi koji to mogu da imaju, izgledaju izuzetno značajni i moćni« (Gorz, 1982:61). Oni koji koriste usluge »konkorda« ne čine to zbog udobnosti ili prednosti, jer avioni koji ne lete brže od zvuka udobniji su. Oni to čine isključivo radi ostvarivanja posebnog prava na rijetko dobro — rezerviranog za moćne i privilegirane. Bogat čovjek najčešće pronalazi prigodu da se distancira od siromašnog i tako uspostavi siromaštvo siromašnog. To je ono što Ivan Iljič naziva »osavremenjivanjem siromaštva« — stalno stvaranje novih rijetkih dobara, nakon što je ostvareno široko korištenje starog rijetkog dobra.

Prevladavanje siromaštva u industrijski razvijenim zemljama nikad neće biti ostvareno povećanjem proizvodnje, smatra Gorz, nego usmjeravanjem proizvodnje shodno načelima:

- »dobra koja su rezultat društvene proizvodnje treba da su dostupna svima;
- ta proizvodnja ne sme da predstavlja uništavanje resursa kojih prirodno ima u izobilju;
- ta dobra treba da su takva da njihova opšta rasprostranjenost ne uništava njihovu upotrebnu vrednost« (Gorz, 1982:61).

»Siromaštvo će nestati«, pojašnjava Gorz prethodnu misao, »samo ako nestane nejednakost moći i prava, jer ta nejednakost je osnovni izvor siromaštva« (Gorz, 1982:62). Drugim riječima, sustav dominacije moći proizvodi materijalne i ostale nejednakosti. »Materijalno bogatstvo«, smatra Gorz, »ne vredi niti osiromašuje druge sve dok nije praćeno nekom privilegijom ili moći nad drugim. Materijalno siromaštvo nije uvredljivo sve dotle dok je rezultat opredeljenja da se zadovoljimo malim. Ono postaje uvredljivo onda kad se pojavljuje kao rezultat progonstva na niže stepenice društvene hijerarhije« (Gorz, 1982:62).

Drugim riječima, moramo se pitati jesu li razlike u materijalnom bogatstvu opravdane ili su posljedica povlaštenoga društvenog položaja bogatih i njihove upotrebe moći. Međutim, Gorzovo stajalište o uvredljivosti materijalnoga siromaštva moramo dopuniti tvrdnjom da ono može, i mora, vrijedati i bez progonstva na niže stupnjeve društvene hijerarhije, ako je materijalno bogatstvo bogatih, posljedica vrsnosti i kreativnosti siromašnih koji stvaraju to bogatstvo. Osim toga, morali bismo definirati što je to »malo« i »zadovoljstvo malim« s aspekta zadovoljavanja osnovnih potreba, te načina i sredstava za pravednu raspodjelu postignutih dobara.

Čovječanstvu je potreban održiv i ravnopravan društveno-ekonomski razvoj — proces međusobno uvjetovanih političkih, pravnih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih promjena kojima je konačni cilj stalno poboljšavanje dobrobiti stanovništva. »Svrha razvoja«, primjećuje Joseph Stiglitz, »nije da se nekolicina ljudi obogati ili da se stvori nekoliko besmislenih zaštićenih industrijskih pogona od kojih koristi ima samo elita u nekoj zemlji« (Stiglitz, 2004:276). Ako se u robnim kućama diljem svijeta mogu kupiti ekskluzivni modni proizvodi, ne znači da su gospodarstva tih zemalja postala tržišna gospodarstva, ističe Stiglitz.

Rast i razvoj

Ekonomski rast postoji tamo gdje se po glavi stanovnika povećava proizvodnja već poznatih roba, čime se istovremeno smanjuje količina raspoloživih prirodnih resursa. »Svrha rasta je pretvorba društva, poboljšanje životnih uvjeta siromašnih, davanje jednakih mogućnosti svima da ostvare uspjeh i zadovolje svoje zdravstvene i obrazovne, (te ostale osnovne, op. a.) potrebe, primjećuje Stiglitz« (Stiglitz, 2004:276-277).

Puko gomilanje kapitala i jačanje učinkovitosti raspodjele resursa, sami po sebi, nisu razvoj. Razvoj je uvođenje inovacija u proizvodnju. »Za Stiglitz, razvoj je transformacija društva, pa pravedan, održiv i demokratski razvoj zahtijeva radnička prava, slobodu udruživanja i kolektivnoga pregovaranja« (u: Geiger, 2007:298). Svrha održiva razvoja

je sposobnost pojedinog živog bića ili procesa, kojega čine biološki ili društveni entiteti, da se vlastitim aktivnostima i vlastitim načinom života samoreproduciraju — samoodržavaju.

»Zemlje u razvoju«, smatra Stiglitz, »trebaju od međunarodne zajednice zatražiti samo jedno: da prihvati njihovu potrebu, a i pravo da same donose odluke koje će odražavati njihovu prosudbu o tome tko bi, primjerice, trebao snositi rizike. Treba ih potaknuti (...) da ne prihvaćaju matrice koje su (ekonomski, op. a.) razvijene zemlje napravile za sebe« (Stiglitz, 2004:276). Zagovarajući skromnu demokratsku reformu MMF-a Stiglitz predlaže otvorenije, transparentnije i šire konzultacije MMF-a kojima ne bi cilj bio nametanje uvjeta zemljama, nego poboljšanje dijaloga o ekonomskoj politici.

»Viši stupnjevi razvijenosti postižu se tako«, smatra Zoran Roca, »da se stvaraju svakom raspoloživa sredstva i uvjeti za zadovoljavanje potreba iznad (...) donje granice egzistencije dostojne čovjeka, te ispod određenog maksimuma, ili gornje granice zadovoljavanja uvijek novih potreba« (Roca, 1985:32). U suprotnom, riječ je o nepostojanju razvoja u cjelovitom smislu, jer uspjesi koji se postižu na pojedinim područjima ne moraju značiti i postizanje viših stupnjeva razvijenosti u cjelini. Naprotiv, mogu rezultirati i snižavanjem prosječnog životnog standarda. Tada možemo govoriti o »nerazvoju«. Takva nerazvijenost trajno je obilježje u većem dijelu svijeta — tzv. zemalja u razvoju. Zato možemo govoriti o »razvoju nerazvijenosti« (Roca, 1985:32).

Neograničen materijalni rast u svijetu ograničenih resursa je besmislen.²² U čemu je onda ključ održiva razvoja? Futurolog Herman Kahn smatra da se ključ za ubrzanje ekonomskog razvoja ne nalazi, prvenstveno, u prirodnim izvorima koji se mogu iskorištavati, ili u ekonomskoj pomoći, ili u kontroli rađanja. Znanje, inovacije i informacije glavni su izvori za poticanje napretka i razvoja. Imperativ potreba, a s njima i promjena, u proizvodnji možda se najbolje iskazuje upozoravajućim sloganima: »Modernizacija ili fosilizacija«, »Inovacija ili likvidacija« (Zijad Haznadar). Bez spoznajnog optimizma i spoznajne mobilizacije nema ni inovacije ni modernizacije. Pritom se ne smije zaboraviti na činjenicu da se čovjekovo znanje često povećava, a mudrost smanjuje.

²² Svi pokreti u posljednjih tridesetak godina — ekološki pokret, pokret za zaštitu potrošača, pokret za poticanje povratka na selo, pokret za nulti rast stanovništva, pokret »malo je lijepo«, antinuklearni pokret — slažu se u jednom — svi su protiv rasta. Iako je takva kritička orijentacija naišla na intelektualno i opće prihvaćanje, većina biračkog tijela i dalje želi rast. Neodgovornim i dugoročnim eksploatiranjem ograničenih prirodnih resursa Zemlje ne može biti ni neograničena napretka, ni neograničena razvoja. Visokoentropijski sustav vrijednosti pokušava stvoriti raj na Zemlji, podčinjavajući prirodu, razarajući pojedinca, obitelj, društvo, tradiciju.

Zaključimo, ključ održiva razvoja je u: štednji i ulaganjima; organizaciji formalnog i neformalnog doživotnog učenja i stalnog obrazovanja; odgovornom upravljanju proizvodnjom, širenju i primjeni znanja; poticanju i primjeni kreativnih tehnoloških i socijalnih inovacija, koje stvaraju nove održive vrijednosti — posebno orijentacija na tzv. strategijsko posredovanje (*strategic brokering*), među onima koji problem identificiraju i onima koji ga lako i uspješno rješavaju; formiranju informacijske i telekomunikacijske (inteligentne) infrastrukture, poput kompjutorske opremljenosti i informatizacije proizvodnih procesa.

Na kraju, ali ne manje važno, ključ održivog razvoja je u niskoentropijskoj proizvodnji i potrošnji; u niskoentropijskom načinu života uopće. Niskoentropijsko shvaćanje svijeta upozorava nas na fizičke granice s kojima se suočavamo — na ograničena prirodna bogatstva Zemlje i na ograničenja koja se moraju nužno prihvaćati u korištenju tehnologije. Niskoentropijski način života zasniva se na: shvaćanju čovjeka kao dijela prirode; holističkom shvaćanju o uzajamnoj povezanosti svih pojava; zamjeni ideje o podčinjavanju prirode idejom o harmoniji s drukčijim bićima i životnim okolišem u cjelini; kulturno-duhovnom razvoju ličnosti i odgovornosti za sav živi i neživi svijet, umjesto na pohlepnoj materijalnoj orijentaciji i recepciji; umjerenom trošenju; organskoj obradi tla.

Upravo u takvom sustavu vrijednosti suvremeni svijet mora pronalaziti mjeru vrijednosti shvaćanja bogatstva. »Ako je zajednica bogata«, smatra Maslow, »trebaju joj robe i usluge proizvedene sa što manje ograničenih resursa, koje ipak čine život ugodnijim, uzbudljivijim, društvenijim i slobodnijim. Najvažniju potrebu, kad su sve druge zadovoljene, Maslow naziva 'samoostvarenjem'. To je sposobnost pojedinca da uživa u radu, da u njemu nalazi potvrdu vlastite ličnosti i razvitka te mogućnost da izabere koliko će raditi, a u kojoj mjeri se posvetiti drugim sredstvima kreativnog samoizražavanja« (u: Koch i Smith, 2007:120-121).

Glavna granica između središta i periferije — razvijenosti i nerazvijenosti, u budućnosti će biti u sposobnosti aktiviranja spoznajnih i inovativnih mogućnosti i njihova uključivanja u usmjeravanje društvenog razvoja. Zato je vlastita spoznajna mobilizacija ključni indikator suvremenosti i kompetitivnosti nacionalnih sustava, a time i nužna pretpostavka razvoja. Znanost, tehnika, tehnologija, ekonomska razvijenost, bez sumnje, pridonose općem blagostanju i kulturno-duhovnom razvoju, iako nisu najviše vrijednosti čovjeka i čovječanstva, nego samo sredstva za ostvarenje najviših vrijednosti.

Danas su ideje za razvoj postale važnije nego kapital. Tehnološki sektori koji se naglo razvijaju imaju veoma nizak kapitalni intenzitet. Potražnja potiče razvoj tehnologije, a zbog potonje proizvodi su manji, lakši, prilagodljiviji, privlačniji, osobniji te često i jeftiniji. I gospodarstvo

se u tom procesu mijenja. Vrijednost dizajna, marketinga, kompjutorskih programa, isporuke i zadovoljstvo kupca — kao kreativne i personalizirane vrijednosti, potiskuju vrijednost prirodnih resursa, tvornica za serijsku proizvodnju, dobiti, tvorničke radne snage. Menadžeri, nekoć lojalni podređenici i izvršitelji naloga odozgo, sada moraju biti inovatori i eksperimentatori, spremni na preuzimanje rizika. Sve je aktualniji dinamičan i impresivan prijenos stvarne ili potencijalne moći s korporacije — njezine hijerarhije i dioničara — na pojedinca. Ili, kako primjećuju Koch i Smith: »Dobro podmazani strojevi ne smišljaju inovacije. Fleksibilno i originalno razmišljanje ljudski su atributi koji iziskuju obrazovanje, neovisnost i malo buntovničkog duha. Oduševljenje za proizvod postaje bitno; najbolje su inovacije onih pojedinaca koji su gorljivi potrošači 'najnovijih stvari'. Za njih ne postoje zabranjena područja. Inovatori vole 'prazno platno', vole 'vlastiti *show*'« (Koch i Smith, 2007:122).

Moramo primijetiti da je to mjesto gdje menadžeri, inovatori kao eksperimentatori na području dizajna moraju biti oprezni i odgovorni za posljedice svojih kreacija. Za njih možda ne postoje zabranjena područja, ali se ne smije dopustiti destrukcija prirode, čovjeka, društva, čovječanstva. Područja manipulacije potrošačima i neodgovorno dizajniranje koje ugrožava opstanak prirode, zdravlje i život ljudi — neka su od područja njihove djelatnosti koja moraju biti nadzirana, a ovisno o posljedicama koje izazivaju i zabranjena. O tome više vidjeti i u knjizi *Dizajn za stvarni svijet*, autora Victora Papaneka (Papanek, 1973).

Zaključimo, inventivnost, spoznajni optimizam i odgovorna spoznajna mobilizacija najzahtjevnije su faze društvenoga razvoja i neke od temeljnih pretpostavki suverenosti i nacionalne sigurnosti. Neinventivnost, spoznajni pesimizam i spoznajna pasivizacija onemogućavaju društveni razvoj te ugrožavaju nacionalnu suverenost i sigurnost.

Moćni i bogati u razvoju su, ponajprije, vidjeli rast materijalne proizvodnje, a ne razvoj nacionalnih gospodarstava u tzv. zemljama u razvoju (u daljem tekstu ZUR). Jedna od posljedica marginaliziranja razvoja u ZUR-u, u drugoj polovini 20. stoljeća, jesu i dvije veoma slične teorije — teorija zavisnosti i teorija perifernog kapitalizma. One su imale značajnog odjeka, osobito među istraživačima ZUR-a.

Teorija zavisnosti. Najpoznatiji autor ove teorije je Andre Gunder Frank čiji su radovi uvelike utjecali na niz istraživača, osobito latino-američkih. Frank je pod utjecajem Paula Barana i njegove knjige *Political economy of growth* (1957), koja je šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća postala uvodom u raspravu o uzrocima zaostajanja ZUR-a u uvjetima kapitalističke reprodukcije. Prema Baranu, razvoj je u ZUR-u suprotan interesima kapitala. Naime, ulaganje kapitala industrijski razvijenih kapitalističkih zemalja u ZUR povezano je s domaćim »feudalnim elitama«, pa se najveći dio »ekonomskog viška«

odlijeva u kapitalističke zemlje ili se troši na luksuz u ZUR-u. Zato Frank smatra da ekonomije ZUR-a nisu na predkapitalističkom stupnju razvoja, nego su od početka kolonizacije kapitalističke — u njima se razvija tzv. zavisni kapitalizam. Predstavnici teorije zavisnosti ističu da se u zemljama u razvoju, koje su pod kapitalističkom dominacijom, pojavljuje rast bez razvoja.²³

Michael T. Klare smatra kako sposobnost nekih zemalja da postanu i ostanu »razvijene« zahtijeva svjesno planiranje »nerazvijenosti« — zavisnosti gospodarstava drugih zemalja. Stoga »je jasno zašto je termin 'Treći svet' zaista pogrešan: nerazvijenost u siromašnim zemljama je posledica kapitalističkog razvoja razvijenih zemalja« (Kler, 1975:38). U tom smislu Klare citira Paula Sweezyja (Sweezy, 1971:3): »Kapitalizam kao svetski sistem imao je svoje korene koncem XV. i početkom XVI. stoleća, kada su Evropljani ovladavši veštinom navigacije duge plovidbe... preplovili sedam mora osvajajući, pljačkajući i trgujući. Od tada, pa nadalje, kapitalizam se sastojao od dva oštro protivrečna dela: s jedne strane, od jedne grupe dominirajućih zemalja eksploatatora i, s druge strane, od jednog većeg broja eksploatisanih zemalja pod tuđom dominacijom« (u: Kler, 1975:38).

»Papinska bula,²⁴ Kolumbova povelja i patenti (ukazi) što su ih dodjeljivali europski monarsi«, piše Vandana Shiva, »položili su pravne i moralne temelje za koloniziranje i istrebljivanje neeuropskih naroda. Indijanska je populacija sa sedamdeset i dva milijuna godine 1492. pala nekoliko stoljeća poslije na manje od četiri milijuna« (Shiva, 2006:9-10).

Moćni i bogati međunarodni subjekti nameću obrasce rasta ZUR-u. Njima se upravlja izvana, pa se stvara homogenost i jednoobraznost. Zelena revolucija, prvorazredan primjer razvojne paradigme ZUR-a, »uništila je različite poljoprivredne sustave prilagođene različitim

²³ Prema teoriji zavisnosti, razvoj se ne pojavljuje kad je rast praćen: »uvećanom nejednakošću u raspodjeli koristi ekonomskog rasta; neuvećavanjem društvenog bogatstva utoliko što društveni izdaci idu u neproizvodne oblasti ili, još gore, na vojne troškove, te na proizvodnju rafinirane, luksuzne robe; odsutnošću stvaranja pogodnosti za zapošljavanje pri povećanoj stopi rasta populacije (da se i ne govori o urbanizaciji); rastućim opadanjem nacionalne kontrole nad ekonomskim, političkim, društvenim i kulturnim životom« (Palma, 1978:908; Popov, 1982:18).

²⁴ »Četvrtog svibnja 1493., papa Aleksandar VI. svojom je 'Darovnom bulom' sve otoke i kopno 'koji su već otkriveni ili će to tek biti, stotinu milja zapadno i južno od Azora prema Indiji, a koji od Božića 1492. već nisu bili zauzeti ili nisu bili u vlasništvu nekog kršćanskog kralja ili kneza, dodijelio katoličkim vladarima Izabeli Kastiljskoj i Ferdinandu Aragonskom« (Shiva, 2006:9). Prema Vandani Shivi, Walter Ullmann u knjizi *Srednjovjekovno papinstvo*, piše: »Papa je kao Božji namjesnik zapovijedao svijetom, kao da je oruđe u njegovim rukama; papa je, uz podršku kanonskih pravnika, svijet smatrao svojim vlasništvom kojim može raspologati po volji« (u: Shiva, 2006:9). »Patenti (ukazi) i povelje pretvorili su tako piratske radnje u božansku volju« (Shiva, 2006:9).

ekosustavima našega planeta«, ističe Vandana Shiva, »te globalizira kulturu i ekonomiju jedne industrijske poljoprivrede. (...) zatrla je na tisuće kultura i njihovih sorti, a zamijenila ih monokulturama riže, pšenice i kukuruza. Unutarnje inpute, zamijenila je kapitalom i kemijski intenzivnim inputima te tako seljacima donijela dugove, a ekosustavima smrt« (Shiva, 2006:122). Nekritičko shvaćanje tehnologije kao izvora obilja vodi ekološki razarajućim tehnologijama koje u prirodi stvaraju nove oskudice.

Mary Robinson, visoka povjerenica UN-a za ljudska prava, upozorila je kako postoji »opasnost da dođemo do točke kada svijet neće biti podijeljen između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, nego između pre-razvijenih zemalja i zemalja koje se nikad neće razviti« — zemalja u kojima se osmišljava i nameće strategija nerazvijenosti. Zato je nužan oprez prema raznim vrstama misionara, uključujući i misionare globalizacije. Mora se biti oprezan prema onima koji manipuliraju Bogom, slobodom, demokracijom. Manipuliranje navedenim vrijednostima/idealima danas se najbolje očituje u ratom razorenom Iraku — zemlji u kojoj američki establišment i njegovi saveznici, bez opravdanog povoda i uzroka, ponukani pohleptom i hegemonijom regionalnih i globalnih razmjera, već petu godinu nakon brutalne okupacije nameću kaubojsko-misionarsku demokraciju vojnim sredstvima. Moramo biti oprezni prema onima koji umjesto strategije razvoja provode strategiju oružanoga i implicitnog rata, terorizma i nasilja uopće.

Gotovo u isto vrijeme s teorijom zavisnosti razvila se njoj veoma slična — teorija perifernog kapitalizma. Glavni predstavnik je Samir Amin.

Teorija perifernog kapitalizma. Periferni kapitalizam je osobit oblik industrijalizacije ZUR-a koji počinje s onim granama industrije koje su se najkasnije razvile u središtu kapitalističkog svijeta — proizvodnjom trajnih potrošnih dobara koja trebaju fascinirati i osvojiti potrošače u ZUR-u. Prema zastupnicima ove teze, zemlje perifernog kapitalizma osuđene su na rast bez razvoja, stalno pogoršavanje odnosa razmjene, rast deficita platne bilance, sve veću socijalnu nejednakost, ulogu dodatnog izvora akumulacije za zemlje središta kapitalističkog sustava.

Zemlje u razvoju bile su i ostaju značajan izvor stjecanja bogatstva i zadovoljavanja potreba ekonomski razvijenih kapitalističkih zemalja.

Osim navedenih teorija koje imaju supstancijalnu vrijednost, postoje i teorije koje, više ili manje, dovode u pitanje ili reinterpretiraju teorijsku paradigmu razvoja i nerazvijenosti. Njih zastupaju Stiglitz, Ziegler i Martinussen.

Što je u svemu tome mjera vrijednosti? Je li ekološka kriza upozorenje da je stanoviti oblik napretka postao nenapredan, a time i ljudski nepotreban? Je li problem u tome što nisu definirane praktične granice

napretka, mjera ljudske vrijednosti napretka koju bi se moralo dosljedno uvažavati? Stoga se i kriza industrijalizma doživljava kao kriza ideje napretka uopće.

Mjera ljudske vrijednosti

»Krizna ideja napretka«, primjećuje Abdulah Šarčević, »već priziva također kritiku antropocentrike. (...) riječ je o jednom temeljnom karakteru novovjekovne subjektivnosti, o usudnoj povijesti koja zna samo za apsolutno/despotsko opredmećenje i podčinjavanje bitka/prirode putem metode (...). Odavno razumijemo da taj linearni napredak ne znači put prema slobodi i dostojanstvu čovjeka i svih naroda« (Šarčević, 1986a:436).

»Čovječanstvo je uvijek ponavljalo istu pogrešku: da je od nekog sredstva za život«, primjećuje Nietzsche, »pravilo mjerilo života: da se, umjesto da mjeru nalazi u najvišem jačanju samog života (...) — čovjek konačno voli sredstva radi njih samih« (Nietzsche, 1988:176).

Nisu sve potrebe značajni elementi ljudske biti. Kriterij razlikovanja izopačenih i ljudskih vrijednosti i potreba²⁵ mjera je ljudske vrijednosti²⁶ — kvalitativna *differentia specifica*. Ljudske vrijednosti su ona bića ili pojedina njihova obilježja koja u svome funkcioniranju optimalno ostvaruju konkretnu cjelinu čovjeka, prirode, društva, čovječanstva. Kriterij vrednovanja vrijednosti kao ljudske vrijednosti, temelji se na odgovornosti ne samo prema sadašnjim, nego i prema budućim naraštajima, ne samo prema čovjeku, nego prema svim bićima, a time i na odgovornosti prema Beskonačnom Bitku.²⁷ Indikatori recepcije mjere

²⁵ Erich Fromm o razlikovanju subjektivnih i objektivnih potreba kaže: »Veliki su učitelji (...) bili zaokupljeni razlikom između sasvim subjektivno nastalih i objektivno valjanih potreba. Prve su štetne za ljudski napredak, a druge su u skladu sa zahtjevima ljudske prirode« (Fromm, 1986:16).

²⁶ Objašnjavajući pojam »prave mjere«, Aristotel u *Nikomahovoj etici* kaže: »Kod davanja i uzimanja novca sredina (prava mjera) je velikodušnost, njeno prekoračenje i nedostatak su rasipništvo i škrtost. I jedna i druga krajnost u ovom slučaju sadrže istovremeno i svoju suprotnost, ali u obrnutom odnosu: rasipnik pretjeruje u trošenju a premalo stiče; tvrdica pretjeruje u sticanju a premalo troši« (Aristotel, 1970:42). Uz nesumnjivo uvažavanje velikog Aristotela, moramo primijetiti da rasipnik može i dosta stjecati, ali i pretjerivati u trošenju; a tvrdica ne mora uvijek pretjerivati u stjecanju, ali može premalo trošiti.

²⁷ »Po mišljenju velikog humaniste, Alberta Schweitzera, pogrešno je smatrati da se pogled na svijet može utemeljiti (samo, op. a.) na našem znanju o svijetu. Zagovarajući etiku potvrđivanja života, našeg poštovanja svakog bića i kroz sva bića Beskonačnog Bitka, on je obrnuo red važnosti tvrdeći da se istinski i vrijedan pogled na svijet treba izgraditi iz tog osnovnog načela, a ne iz početne točke našeg intelektualnog znanja« (Lukšić, 1995:48-49).

ljudske vrijednosti su visok stupanj osviještenosti, humanosti, konkretne odgovornosti i odgovorne slobode subjekata — jedinstva kvanitete i kvalitete života i uvažavanja digniteta ne samo čovjeka i svih bića nego i Bitka. Indikatori recepcije mjere ljudske vrijednosti — indikatori su održiva razvoja.

Pogledajmo rezultate sociološkog istraživanja u tablici Etos tipovi: čovjekova odgovornost za okoliš. U njemu su operacionalizirana četiri etos tipa: egocentričan, utilitarističan, biocentričan i holističan, a ukazuju na mjeru ljudske vrijednosti i predstavljaju prepoznatljive sadržaje na koje se odnosi čovjekova odgovornost.²⁸

Tablica: Etos tipovi: čovjekova odgovornost za okoliš

Etos tipovi	Postotak izjašnjenja
Egocentrici	1,5 %
Utilitaristi	1,5 %
Biocentrici	5,6 %
Holisti	91,4 %

(Izvor: Cifrić, 2000a)

S aspekta promjene odnosa prema okolišu veoma ohrabruje činjenica da se najveći broj ispitanika (91,4 posto) izjasnio za holistički tip etičke odgovornosti — odgovornost za cijeli živi i neživi svijet, što je jedna od temeljnih pretpostavki ostvarenja ideje održivog razvoja. *A conditio sine qua non* održivog razvoja je i kulturno-duhovna ekologizacija.

Kulturno-duhovna ekologizacija

Imperativ suvremenog načina života čovjeka je holistička ekološka koncepcija, orijentacija i recepcija — ekologizacija materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje života. Zato govorimo o ekologizaciji nediferenciranih i diferenciranih oblika društvene svijesti i ostalih kulturno-

²⁸ Istraživanje je provedeno u Zavodu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1997. na uzorku studenata prve (388) i završne (297) godine studija Zagrebačkog sveučilišta. Postavljene su četiri osnovne etičke pozicije: čovjek je odgovoran samo za sebe, tj. za svoju vrstu — egocentrici; čovjekova odgovornost proteže se i na njemu korisne biljke i životinje — utilitaristi; čovjekova odgovornost proteže se na sve biljne i životinjske vrste — biocentrici; čovjekova odgovornost proteže se na sav živi i neživi svijet — holisti. Ispitanici su se opredijelili za tip čovjekove odgovornosti koji osobno najviše preferiraju kao svoje uvjerenje.

duhovnih pojava koje se s njima međusobno uvjetuju i prožimaju. Govorimo o ekologizaciji religije, filozofije, umjetnosti, znanosti, politike, prava, morala; jezika, navika, običaja, odgoja i obrazovanja, sporta, zabave i rekreacije, kao i ostalih sadržaja slobodnoga vremena. Holističaka ekološka orijentacija i recepcija podrazumijeva međusobnu uvjetovanost i nedjeljivost prirode, društva i čovjeka. To su i osnovne pretpostavke za razvoj holističke ekološke etike i holističke ekološke kulture.

»Prema Kim Chi-Hauu«, navodi Ki-Sang Lee, »21. stoljeće bit će stoljeće spiritualnosti, duhovnosti. U stvaranju nove civilizacije treba se potpuno angažirati istočno-azijsko mišljenje. Kim nudi kao alternativno mišljenje trovrstu misao strahopočitanja, tj. trebalo bi imati strahopočitanje pred Bogom, pred čovjekom i pred stvarima na zemlji. Zemlju moramo visoko cijeniti, gotovo kao tijelo naše majke. Valja se sa strahopočitanjem odnositi, kako spram živih bića tako i spram cjelokupne nežive stvarnosti. Moramo isto tako visoko cijeniti sami sebe, jer u sebi nosimo kozmički život. Moramo kozmički život vidjeti u drugima i cijeniti ih. Moramo i dalje dati sve od sebe da bismo s drugima ostvarili izvornu zajednicu poštovanja. (...) Tada je moguće posvuda osjetiti tragove božanske snage i biti svjedokom životnoga događaja« (Lee, 1997:168).

Takvu vrijednosnu orijentaciju nalazimo i u *Pismu indijanskog poglavice Seattlea*, iz 1854. godine, upućenom predsjedniku SAD-a, koji mu je ponudio kupnju indijanske zemlje.²⁹

Umjesto zaključka

Rasipanje je dio globalne krize kao sveukupne kulturno-duhovne krize suvremenoga svijeta. Prema Jürgenu Habermasu, kriza današnjice je »koloniziranje životnoga svijeta znanošću«. Ne smijemo zaboraviti da

²⁹ U tom se pismu, osim ostalog, kaže: »Kako se može kupiti ili prodati nebo i toplina Zemlje? Svaki je djelić ove Zemlje svet mome narodu. Svaka blistava borova iglica, svako zrno pijeska na riječnom sprudu, svaka maglica u tami šume, svaka majušna buba sveti su u mislima i u životu moga naroda. (...) Žubor blistave vode što teče brzacima i rijekama glas je oca moga oca. Rijeke su naša braća i utajuju nam žeđ. Rijeke nose naše kanue, hrane nam djecu. (...) Što je čovjek bez životinja? Kad bi životinja nestalo, čovjek bi umro od velike usamljenosti duha. Što god zadesi životinje, ubrzo snađe i čovjeka. (...) Najveće blago crvenog čovjeka jest zrak. Sve živo dijeli isti dah — životinja, drvo, čovjek. Bijeli čovjek kao da ne opaža zrak koji udiše. (...) Zemlja ne pripada čovjeku. Čovjek pripada Zemlji. (...) Sve je u međusobnoj vezi, kao što je porodica sjedinjena krvlju. (...) Oskrvnuti Zemlju isto je što i prezreti njenog stvoritelja. Jedno znamo zasigurno, a to će bijeli čovjek jednom morati shvatiti: naš bog je isti bog. Možda mislite da i njega možete posjedovati, kao što se spremate da uzmete cijelu našu zemlju. Ali, nećete! (...) Prljajte svoj ležaj i jedne noći ćete se udaviti u vlastitom izmetu. Takva se sudbina nama čini bijednom« (»Možda smo ipak braća«, 1976:39-40).

znanstveno znanje nije jedino respektabilno znanje, osobito kad se pojavljuje u obliku racionalnog rigorizma — scijentizma kao perfekcionističkog mita znanstvene racionalnosti i napretka kao sekularizirane magije modernoga doba. U tom smislu su ekološka i socijalna kriza globalnih razmjera izazov, posebice, za bioetiku i socijalnu ekologiju.

Ekološka i socijalna kriza alarmantne su posljedice racionalnosti »naprednog društva« — ogledala cinizma vrijednosnog izbora čovjeka i zaborava mjere ljudske vrijednosti. Čovjek je samo mali fragment jedne velike slike, na kojoj dijelimo zajedničke pretpostavke života sa svim bićima. Stoga moramo prestati misliti i djelovati kao neobuzdani pljačkaši, cinični rasipnici i rušitelji. »Potreban nam je svijet«, kaže Aleksis Karel, »u kojem će svaka osoba, u potpunosti, moći razvijati svoje unutrašnje vrijednosti bez podvajanja materijalnog i duhovnog« (Mujtaba i Lari, 1998:63).

Prevladavanje rasipanja i potrošačkog ponašanja u korist umjerenog načina života, skromnosti i poniznosti, ne znači nekritičko preferiranje duhovnih potreba i asketizma dok još nisu zadovoljene osnovne materijalne potrebe — ne znači pretjerano uskraćivanje osjetilnih zadovoljstava i zalaganje za siromaštvo kao vrlinu. Nije svako osjetilno zadovoljstvo samo po sebi loše. Kriterij za to je mjera ljudske vrijednosti u zadovoljavanju potreba. Prevladavanje rasipanja i potrošačkog ponašanja prepoznatljivo je po radu, proizvodnji, djelovanju; po potrošnji i životu prema načelima ljudskih vrijednosti, potreba i zadovoljstava — prema načelima održiva razvoja.

Kako?

Bez sumnje, to je trajna orijentacija na odgovorno upravljanje i odnos prema svim oblicima živog i neživog svijeta, te prema ekosustavu Zemlji. To podrazumijeva i prevladavanje politike kao sustava demagogije, podčinjavanja i dominacije; podrazumijeva recepciju mjere ljudske vrijednosti i orijentaciju na razvoj holističke ekološke kulture; prevladavanje 20. »stoljeća ekonomije« 21. »stoljećem ekologije«; podrazumijeva uspostavljanje proizvodnje prema ljudskim potrebama prije uspostavljanja potrošnje prema ljudskim potrebama; promicanje ideje mira uopće, ali i zaštitom prirodnog i socijalnog okoliša,³⁰ uključujući održivost prirodne i kulturne raznolikosti kojih nema bez ekološkog etosa —

³⁰ Kenijka Wangari Maathai, prva Afrikanka dobitnica Nobelove nagrade za mir, 2004. godine, u izjavi za medije kazala je da su zaštita okoliša i promicanje mira usko povezani. »Ekologija je važan aspekt mira, jer kada preostane malo prirodnih izvora za njih se borimo oružjem. Sadimo zrno mira za sadašnjost i budućnost«, dodala je Maathai. »Ona je 1977. utemeljila 'Pokret za zeleni pojas', plan sadnje drveća u Africi koji promiče bioraznolikost. Zahvaljujući njezinu djelovanju protiv uništavanja šuma, koje uzrokuje suše i siromaštvo lokalnog stanovništva, u Keniji je posađeno više od 30 milijuna stabala i u rasadnicima su zaposleni deseci tisuća osoba, među kojima mnogo žena« (»Kenijka Wangari Maathai ...«, 2004:1).

ekološke dimenzije valoriziranja prirode i svjetskog etosa — čovjeku zajedničkih načela samokontrole, normi i vrijednosti, bez obzira na rasnu, nacionalnu, kulturnu i religijsku pripadnost.

Nema novog svjetskog poretka bez svjetskog etosa. Projekt svjetskog etosa (Küng) — programsko stajalište označava tri ključne teze:

1. »Nema preživljavanja bez svjetskog etosa;
2. Nema svjetskog mira bez religijskog mira;
3. Nema religijskog mira bez religijskog dijaloga (u okviru svake religije i među religijama (op. a.)« (Cifrić, 2000:86).

Interkulturalnost kao uljuđena intersubjektivna komunikativnost, pretpostavka je kreativnog mira među narodima, rasama i religijama. Mir među religijama i kulturama nemoguć je bez interaktivnog dijaloga religija i kultura. »U socijalnoj psihologiji poznata je takozvana 'pretpostavka o dodiru': stalni dodir u povoljnim uvjetima smanjuje predrasude i umiruje potencijalni sukob« (Mišćević, 2003:8). U tom smislu značajan je i projekt »Kreativni mir u susretu svjetskih kultura« kojeg vodi katolički filozof H. Beck iz Bamberga (Despot, 1995:11).

Nužno je napustiti spilje nacionalnog, vjerskog, rasnog i kulturnog kolektiviteta te se otvarati prema drukčijima, upoznavati različite ljude i njihove kulture — uspostavljati mostove interaktive suradnje i zdravog rivalstva. To je i način na koji se zatvoreni svijet kolektivne volje i infantilizma otuđena duha, postupno preobražava u otvoreni svijet slobodno komunicirajućih subjekata, bez obzira je li riječ o indiferentnosti prema biološkoj ili kulturnoj raznolikosti. Čovječanstvo mora prevladavati ne samo rasizam i sve vrste predrasuda prema ljudima, nego i specizam — diskriminaciju prema i među vrstama, kako bi se zajedno s prirodom moglo ravnomjerno razvijati. Spašavajući prirodu, *homo sapiens* spašava i sebe.

Kako bi prevladali ekološku kozmetiku reformne ekologije³¹ te stvarali pouzdane pretpostavke sigurnije budućnosti, ekološko se pitanje mora derivirati i realizirati na pitanjima politike, prava, bioetike, socijalne ekologije, aksiologije, morala, znanosti, tehnologije, tehnike, proizvodnje, potrošnje, vrste i dizajna proizvoda, načina prehrane, stilova života, komuniciranja — mora se realizirati na konkretnim pitanjima svakodnevnog života i rada.

Dva velika društvena pokreta 21. stoljeća — očuvanje biološke raznolikosti i kulturne raznolikosti, međusobno su povezani. Svim su

³¹ Reformna ekologija nastoji sačuvati prirodne izvore i kontrolirati onečišćavanje uz istovremeno održanje visokoga životnog standarda. Bez promjene načina života i ponašanja ljudi koje je uzrokovalo ugrožavanje prirode, nema prevladavanja ekoloških problema u planetarnom ekosustavu. Ako bogatiji dio svijeta ne preispita svoj životni stil i ne prihvati trajnu samokontrolu u zadovoljavanju potreba, »isticanje ekologije moglo bi produbiti sukob između bogatih i siromašnih«, smatra Brzezinski (Brzezinski, 1994:162).

kulturama zajednički korijeni u prirodi — sve kulture proizilaze iz prisne povezanosti sa zemljom. Kulture se rađaju i razvijaju iz trajnog i dužnog poštovanja i odanosti prema izvorima života koji čine prirodni svijet. »Biljke, životinje, krajolici, smjena noći i dana i smjena godišnjih doba«, lucidno primjećuje Rifkin, »sve to je služilo kao inspiracija i metafora za oblikovanje kulturnih formi i izraza« (Rifkin, 2005:322). Kulturne navike i običaji sjedinjuju nas sa širim životnim silama čiji smo dio. O njihovom zajedničkom cilju i sinergijskom djelovanju značajno će ovisiti opstanak i razvoj prirode, čovjeka i društva. Kultura se, kao i priroda, može rasipnički koristiti do njezina iscrpljenja. Zato se eksploatiranje bogatstava kulturne raznolikosti širom svijeta u komercijalne svrhe za kratkoročnu dobit i kratkoročna zadovoljstva s dugoročnim i katastrofalnim posljedicama mora preispitati. »Ako se kulturi ne dozvoli da se reciklira i obnovi, ekonomija će izgubiti veliku rezervu ljudskih iskustava, koja su materijal kulturne proizvodnje« (Rifkin, 2005:310). »Raznolikost životnih oblika (kao ključ održivosti, op. a.), naša je polica osiguranja. Sam naš život i opstanak ovise o njoj«, piše u *Programu Ujedinjenih naroda za okoliš*. Prema onom što čine »tehnolozi« i profiteri bioindustrije ne očekuje nas spokojna budućnost. Uz to, zbog militarizma i ratova propalo je više od polovice od 26 kultura (civilizacija).

Održivost biološke i kulturne raznolikosti pretpostavlja i etološki pristup komuniciranju i ponašanju.³² »Etološkim pristupom komuniciranju razotkrivaju nam se spoznaje o filogenetski programiranim pretpostavkama ponašanja i komuniciranja, o genetskim predispozicijama čovjekove dominantnosti i agresivnosti, o njegovim mističnim temeljima i nagonu za ubijanjem koji se pokazuje u današnjim ratovima, (u terorizmu pojedinaca, terorističkih organizacija i država — u svim otvorenim i prikrivenim oblicima upotrebe moći ubojitih identiteta, op. a.)« (Vreg, 1998:11).

Što ekološki nije opravdano, ne može biti opravdano ni politički, ni znanstveno, ni tehnološki, ni gospodarski, ni moralno. Želi li čovječanstvo prevladati krizu globalnih razmjera, mora prevladavati svoj antropocentrički svjetonazor i odgovornost, prema iskrivljenim mjerilima ljudskog roda u korist holističkog tipa etičke odgovornosti. Prema Jeanu Gebseru, »to je cjelina koja je u iskonu prisutna, a u sadašnjosti iskonska« (Gebser, 1992:2). Borba za opstanak, održivi razvoj i dostojanstven život na planetu Zemlji, podrazumijeva i djelovanje u duhu mudre židovske izreke koja glasi: »Kada ako ne sada, gdje, ako ne ovdje, tko ako ne mi?« Sve je u skladu s djelomice istrošenom izrekom: »Misli globalno, djeluj lokalno« i temeljito.³³ »Održavanje jedinstvenog kulturnog identiteta,

³² »Nova znanost, etologija«, pojašnjava France Vreg, »rodila se tek prije nekoliko desetaka godina. Osnivač etologije, Konrad Lorenz, odredio je etologiju kao znanost koja poredbeno istražuje ponašanje živih bića, životinja i ljudi« (Vreg, 1998:11).

³³ *In capite et in membris*.

uz podržavanje kulturno raznolikog svijeta« (Rifkin, 2005:324) postaje prepoznatljivo obilježje pokreta organizacija civilnog društva.

Mahatma Gandhi, nedvojbeno, izražava i osjećaj mnogih današnjih organizacija civilnog društva, ovim riječima: »Ne želim da moja kuća bude ograđena sa svih strana a prozori zazidani. Želim da kulture svih krajeva budu raspirene oko moje kuće što je moguće slobodnije. No ne želim da mene itko otpiri« (u: Rifkin, 2005:324). Poštovanje kulturne raznolikosti osnovno je načelo odnosa, ponajviše, među europskim kulturama. Kulturne politike na nacionalnoj i globalnoj razini trebaju kreirati programe čija će realizacija pridonositi održanju kulturne raznolikosti. S druge strane kultura pridonosi gospodarskom i sveukupnom društvenom razvoju svake pojedine zemlje i svijeta u cjelini.

Osim rasipanja prirodnih i društvenih potencijala, siromaštvo je drugi osnovni činitelj razvoja nerazvijenosti u svijetu. Indikatori siromaštva, kao najrazornijeg oružja masovnog uništenja u svijetu, nisu samo glad, žeđ, hladnoća, bolesti, tj. nedostatak sredstava za zadovoljenje osnovnih potreba čovjeka. Posrijedi je i gubitak osjećaja samopouzdanja, optimizma i samoostvarenja.

Siromaštvo u siromašnim zemljama može biti izazvano materijalnom oskudicom. Postojanje siromaštva u bogatim zemljama posljedica je društvenog sustava koji proizvodi i materijalnu oskudicu i rastuća bogatstva — siromaštvo se proizvodi srazmjerno povećanju obima potrošnje. Zato se maksimalan profit i prestižna potrošnja ne ostvaruju racionalizacijom i štednjom proizvodnih i potrošnih činitelja, nego oblicima rasipanja koji osiguravaju poželjan obrt kapitala. **Razvoj u uvjetima rasipanja i siromaštva — razvoj je nerazvijenosti.** Siromašne zemlje i narodi mogu postići dostojanstven način života samo ako sami sebe subjektiviraju za razvoj te ako ekonomiju preživljavanja zamijene ekonomijom učinka. Rješenje nije u prihvaćanju matrica koje su ekonomski razvijene zemlje napravile za sebe. Odnosno, prevladavanje siromaštva³⁴ ostvarivat će se prevladavanjem nejednakosti moći i prava jer te su nejednakosti osnovni izvor siromaštva.

Prema Ronaldu Inglehartu i Pippau Norrisu indikatori ljudskog razvoja su: niža smrtnost dojenčadi,³⁵ trošak za javno zdravstvo, očekivano trajanje života, stopa pismenosti odraslih, postotak srednjeg obrazovanja, stopa prevalencije kontracepcije, udio ovisnih, indeks

³⁴ Podsjećamo, siromaštvo je oblik podčinjavanja, uvredljivosti i inferiornosti; nespojivo je s demokracijom i odgovornom slobodom, ljudskim pravima i ljudskim dostojanstvom.

³⁵ Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, u svijetu svake godine umire oko 10,5 milijuna djece mlađe od pet godina, od čega 99 posto u zemljama u razvoju. Uzroci smrti su pothranjenost, nedostupno ili nepropisno cijepljenje, nedostatak čiste vode, nedostupna medicinska skrb, nasilje.

razvoja u odnosu na rod, mjerilo rodnog udjela u moći. Definicije, kodiranje i izvori indikatora ljudskog razvoja dati su u tabeli B1 (Inglehart i Norris, 2007:215-216). Ljudski razvoj, recepcija ljudskih prava, odgovorne slobode i istinske demokracije međusobno su uvjetovani.

Ključ za ubrzanje ekonomskoga razvoja ne nalazi se prvenstveno u prirodnim izvorima koji se mogu iskorištavati, u ekonomskoj pomoći ili u kontroli rađanja. Danas su ideje za razvoj postale važnije nego kapital. Znanje, inovacije i informacije glavni su izvori za poticanje odgovornog napretka i razvoja. Inventivnost, spoznajni optimizam i spoznajna mobilizacija, najzahtjevnije su faze društvenoga razvoja i temeljne pretpostavke suverenosti i nacionalne sigurnosti.

Globaliziranje svijeta zahtijeva novo promišljanje i redefiniranje etičkih načela na kojima će se razvijati suvremeno društvo — kultura i njegov odnos prema životu — biološkom biću, kao i prema drugim društvima — kulturama, kao oblicima društvenoga života — kulturnom biću (Ivan Cifrić). Riječ je o nužnosti integrativnog prevladavanja krize biotičke i kulturne ekumene koje će biti egzistencijalno ugrožene u budućnosti; biotička više nego kulturna. Stoga se, nužno, nameće potreba ostvarivanja projekta integrativne i integrirajuće bioetičke ekumene. Integrativna, jer integrira bioetička načela o životu iz različitih kultura i kulturnih tradicija u razvojnu strukturu bioetičkih načela, a integrirajuća, jer se ta načela primjenjuju na život obje ekumene (Ivan Cifrić).

Bioetika bi trebala, ne samo obrazovanjem i odgojem, ne samo diskursom o pluralizmu, nego prije svega učinkovitim djelom prevladati sukob između biotičke i kulturne ekumene. Subjekt toga prevladavanja nije samo formalni nego i neformalni edukacijski sustav, uključujući sve subjekte civilnoga društva.

Unatoč dominaciji moći i nejednakosti prava, besmislu rasipanja i siromaštva u svijetu, moguće su dalekosežne promjene i razvoj utemeljeni na projektu integrativne i integrirajuće bioetičke ekumene, na dijalogu intersubjektivne komunikativnosti — na načelima ekološkog i svjetskog etosa.

Literatura

- Arendt, Hannah (1991): *Vita activa*, Zagreb, August Cesarec.
Aristotel (1970): *Nikomahova etika*, Beograd, Kultura.
Bakan, Joel (2006): *Korporacija: patološka težnja za profitom i moći*, Zagreb, Mirakul.
Beck, Ulrich (2001): *Pronalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
Bosanac, Milan et al. (1977): *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Zagreb, Informator.

- Brown, Lester R. (2002): *Dodatak: Biološka lekcija za ekonomiste*; u: Rifkin, Jeremy u suradnji s Tedom Howardom (2002): *Entropija: novi pogled na svijet*, Zagreb, MISL.
- Brzezinski, Zbigniew (1994): *Izvan kontrole: globalna previranja uoči 21. stoljeća*, Zagreb, Otvoreno sveučilište.
- Burger, Hotimir (1979): *Filozofija tehnike*, Zagreb, Naprijed.
- Capra, Fritjof (1986): *Vrijeme preokreta*, Zagreb, Globus.
- Cifrić, Ivan (1994): *Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Cifrić, Ivan (2000): *Moderno društvo i svjetski etos: perspektive čovjekova nasljeđa*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo; Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Cifrić, Ivan (2000a): *Bioetika i ekologija: bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi*, Zaprješić, Matica hrvatska Zaprješić.
- »Četerdesetsedam milijuna bez zdravstvenog« (2007), *Večernji list*, 30. kolovoza.
- Despot, Blaženka (1995): *»New age« i Moderna*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Dugandžija, Nikola (1980): *Religija u uvjetima potrošačkog društva*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Fromm, Erich (1986): *Imati ili biti*, Zagreb, Naprijed; Beograd, Nolit.
- Galović, Milan (1997): *Uvod u filozofiju znanosti i tehnike*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Gebser, Jean (1992): *Iskon i sadašnjost: temelji aperspektivnog svijeta*, prvi dio, Bugojno, Katarina.
- Geiger, Marija (2007): prikaz zbornika radova »Socijalna država u 21. stoljeću: privid ili stvarnost?«, ur. Siniša Zrinščak, *Društvena istraživanja*, br. 87-88.
- »Glas naroda« (2007), *Jutarnji list*, 18. studenog.
- Gorz, Andre (1982): *Ekologija i politika*, Beograd, Prosveta.
- Head, L. Ivan (1987): »Izvještaj«, Toronto, *Globe and Mail*, 22. siječnja.
- Horkheimer, Max (1988): *Kritika instrumentalnog uma*, Ljubljana, ČGP Delo; Zagreb, Globus.
- Inglehart, Ronald; Norris, Pippa (2007): *Sveto i svjetovno: religija i politika u svijetu*, Zagreb, Politička kultura.
- Jutarnji list* (2006), 4. studenog.
- Kalanj, Rade (1994): *Modernost i napredak*, Zagreb, Antibarbarus.
- Kalanj, Rade (1994a): *Moderno društvo i izazovi razvoja*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- »Kenijka Wangari Maathai dobitnica Nobelove nagrade za mir« (2004), *Vjesnik*, 9. listopada.
- Khan, Hazrat Inayat (2005): *Sufijski misticizam*; u: *Sufizam: povijest, tumačenja i protagonisti* (2005), priredio Dragutin Hlad, Zagreb, MISL.
- Kler, Mišel (1975): *Rat kome nema kraja*, Beograd, Vojnoizdavački zavod. Izvornik: Michael, T. Klare (1972): *War without End*, New York, Alfred A. Knopf.
- Koch, Richard; Smith, Chris (2007): *Samoubojstvo Zapada*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Küng, H. (1992): *Projekt Weltethos*, München/Zürich, Piper.

- Lee, Ki-Sang (1997): »U potrazi za novom univerzalnom 'logikom' kulture: hermeneutika, pragmatika i ereignetika«, *Filozofska istraživanja*, sv. 1.
- Lim, H. - B. (1997): »Tehnika i kriza identiteta Moderne«, *Filozofska istraživanja*, sv. 1.
- Lipovecki, Žil (1987): *Doba praznine: ogledi o suvremenom individualizmu*, Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.
- Lukšić, Branimir (1995): *Pravo i etika: odnos bitka i vrijednosti*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.
- Matković, Željka (2006): »Aralsko jezero — najveći ekocid u 20. stoljeću«, *Jutarnji list*, 3. rujna.
- McNeal, James U. (1987): *Children as Consumers: Insight and Implications*, Lexington Books/D.C. Heath and Co./Lexington: Massachusetts/Toronto.
- Miščević, Nenad (2003): *Govorite li romski? Interkulturalnost i međunarodni sukobi*, u: Posebno izdanje Novog lista: *Suživot različitosti*; u povodu 6. konferencije Međunarodne mreže za kulturnu politiku (INCP) i Konferencije ministara kulture Vijeća Europe, Opatija, 16.-22. listopada 2003, *Novi list*, 17. listopada.
- »Možda smo ipak braća« (1976), *Vjesnik u srijedu*, 5. lipnja. Pismo/odgovor indijanskog poglavice, iz 1854. godine, predsjedniku SAD-a koji mu je ponudio kupnju indijanske zemlje.
- Mujtaba Rukni, Sayid; Lari, Musawi (1998): *Islam i zapadna civilizacija*, Sarajevo, Obzorja.
- Nietzsche, Friedrich (1988): *Volja za moć: pokušaj prevrednovanja svih vrijednosti*, Zagreb, Mladost.
- Novalić, Fahrudin (2003): *Rasipanje budućnosti: kritika mita napretka i cinizma rasipanja*, Zagreb, »Alinea«.
- Novalić, Fahrudin (2006): *Moć i rat: moć kao sustav podčinjavanja, dominacije i ratne destrukcije*, Zagreb, Sveučilišna knjižara.
- Palma, Gabriel (1978): »Dependency: a formal theory of underdevelopment or a methodology for analysis of concrete situations of underdevelopment«. *World Development*, 1/VI.
- Papanek, Victor (1973): *Dizajn za stvarni svijet*, Split, Nakladni zavod Marko Marulić.
- Popov, Đorđe (1982): »Suvremene teorije imperijalizma«, *Marksizam u svetu*, 10.
- Rifkin, Jeremy (1999): *Biotehnološko stoljeće: trgovina genima u osvit vrlog novog svijeta*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Rifkin, Jeremy u suradnji s Tedom Howardom (2002): *Entropija: novi pogled na svijet*, Zagreb, MISL
- Rifkin, Jeremy (2005): *Doba pristupa: nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*, Zagreb, Bulaja naklada.
- Roca, Zoran (1985): »Diferencijacija i homogenost zemalja u razvoju s obzirom na NBP per capita i socijalne pokazatelje razvijenosti«, *Razvoj-Development*, No. 1.
- Shiva, Vandana (2006): *Biopiratstvo: krađa prirode i znanja*, Zagreb, DAF.
- Simonić, Ante (1999): *Tragovima znanja u budućnost: quo vadis scientia?*, Rijeka, Vitagraf.
- Sloterdijk, Peter (1992): *Kritika ciničnoga uma*, Zagreb, Globus.
- Spengler, Oswald (1991): *Čovjek i tehnika*, Split, Laus.

- Staguhn, Gerhard (2007): *Knjiga o ratu: zašto ljudi ne mogu živjeti u miru*, Zagreb, Mozaik knjiga.
- Stiglitz, E. Joseph (2004): *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Zagreb, Algoritam.
- Supek, Rudi (1978): *Ova jedina zemlja: idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, SNL.
- Sweezy, Paul (1971): »Modern Capitalism«, *Monthly Review*, lipanj.
- Šarčević, Abdulah (1986a): »Samorazumijevanje čovjeka u modernom svijetu: kriza moderne i mogućnost nove i kritičke antropologije«, Pogovor, u: *Filozofija modernog doba: filozofska antropologija* (1986), Sarajevo, Veselin Masleša.
- Šešić, Bogdan (1977): *Čovek, smisao i besmisao: dijalektika smisla i besmisla*, Beograd, »Rad«.
- Vreg, France (1994): »Evropska skupnost in slovenska civilno-varnostna razmerja«, *Teorija in praksa*, XXXI, br. 7-8.
- Vreg, France (1998): *Humana komunikologija: etološki vidici komuniciranja, ponašanja, djelovanja i opstanka živih bića*, Zagreb, Hrvatsko komunikološko društvo; Nonacom.
- Vresnik, Viktor (2007): »Problem je rasipanje, a ne odljev mozgov«, *Jutarnji list*, 18. siječnja.
- Zagrebačke novine (2002): prilog *Smarthome*, 7. listopada.
- Ziegler, Jean (2003): *Novi gospodari svijeta i oni koji im se suprotstavljaju*, Zagreb, Izvori.
- Ziegler, Jean (2007): *Imperij srama: refeudalizacija svijeta*, Zagreb, Izvori.
- Žunec, Ozren (1997): *Planet mina: taktičko-tehnički, humanitarni, socijalni, ekološki i međunarodnopravni aspekti uporabe kopnenih mina u suvremenom ratu*, Zagreb, Strata istraživanja.

Summary

Development in circumstances of dissipation and poverty
— *Development of underdevelopment*

Dissipation is a widely spread and deeply rooted entropic phenomenon — a cynical and nihilist relationship of man towards natural and social environment. The maximum profit and the prestigious consumption are not realised by rationalisation and saving of production and consumption factors, but by forms of dissipation which ensure the desirable capital turnover. The impoverishment and disappearance of described species of plants and animals occurs today in a speed which is a thousand and ten thousand times bigger than in the great geological epochs of extinction. The cultural patrimony is also impoverished and on its way of disappearance. That is why the surpassing of dissipation is a basic condition of subsistence of the planet Earth, as well as that of mankind. Development as identity of modernity and an immanent category of everyday life contains a growth as one of its essential categories. The so-called developing countries are condemned to growth without development — capitalism begins to develop in those branches of industry which developed as last ones in the centres of the capitalistic world, so that there develops now a peripheral capitalism. The powerful and rich openly and/or stealthily subject the non-powerful and poor. The poverty in poor countries, as consequence of dissipation of natural and social potentials, can be provoked by material shortages. The existence of poverty in rich countries is a consequence of social system which generates both material shortages and growing riches — produces and reproduces itself proportionally to the growth of the volume of consumption. In this sense Andre Gortz distinguishes three causes of poverty — seizing of natural resources, a reserved approach to them and consumption with marks of particularity. In order to surpass the hegemony of rich, the poor must subjectivize themselves for development and change the economy of survival by the economy of efficiency. In spite of domination of power and of inequality of rights, the non.sense of dissipation and poverty in the world, far-reaching changes and development based on a project of integrative and integrating bio-ethical oecumena are possible. — on ecological approach of communication and behaviour, on dialogue of inter-subjective communicativity, and on principles of ecological and world ethos.